SANCTORUM PATRUM

OPUSCULA SELECTA.

XIX.

SANCTORUM PATRUM

OPUSCULA SELECTA

AD USUM PRAESERTIM STUDIOSORUM THEOLOGIAE

XIX.

EDIDIT ET COMMENTARIIS AUXIT

H. HURTER S. J.,

S. Theol. et Philos. Doctor, ejusdemque s. Theol. in
C. R. Univers. Oenipont. Professor p. o.

CUM APPROBATIONE CELSISSIMI ET REVERENDISSIMI EPISCOPI
BRIXINENSIS ET FACULTATE SUPERIORUM.

OENIPONTI.
LIBRARIA ACADEMICA WAGNERIANA
1872.

Q. SEPT. FLORENTIS.

TERTULLIANI

APOLOGETICUM.

CLERICS LIBRARY
THEOLOGIANS
O. F. M.
PROV. S. BARBARAE

LONDINI
apud David Nutt.

MEDIOLANI
apud Boniardi-Pogliani.

PARISIIS
apud P. Lethielleux.

#968

Praefatio.

Inter opera, quibus Tertullianus religionem christianam contra gentes tuetur, eminet *Apologeticum*, summo semper in pretio habitum, in quo se ipsum stili elegantia, argumentorum vi ac multiplici eruditione vicit, nec solummodo cunctam seculi disciplinam exposuit, sed et Ecclesiae causam plene perorasse videtur.[1]) Quando Tertullianus hunc l. scripserit, non una est eruditorum sententia: plures tamen in eo conveniunt[2]), conscriptum illum esse intra a. 197—202[3]). Tanti autem factus fuit, ut jam Eusebii[4]) tempore exstiterit graeca illius versio,

---

[1]) Fessler, instit. Patrologiae § 80. Cf. Lactantium Instit. div. l. 5. c. 4.

[2]) Cf. Nourry in dissert. in Apolog. c. 2. a. 1; Lumper in hist. theologico-crit. de vita, scriptis atque doctri a SS. PP. t. 6. a. 2. § 16.

[3]) Kellner fuse et erudite nititur probare hunc librum fuisse a. 201. conscriptum (in fasc. trimestri tübing. a. 1871. p. 587 ss.).

[4]) Cf. Eusebii hist. eccl. l. 2. c. 2.

et nostra aetate saepius magna virorum criticorum cura atque diligentia tum simul cum aliis ejusdem Tertulliani operibus tum seorsim fuerit recusus [1]).

Fatendum tamen est, insigni huic libro utilitatis haud parum detrahi ob difficilem, incomptam atque obscuram dictionem et elocutionem. Huic incommodo annotationum numero mederi nisi sumus, et ut disputationis nexus clarius innotescat, capita in breviora distinximus segmenta, quibus singulis sua inscripsimus argumenta. Ita speramus fore ut libellus hic theologiae studiosis reddatur pervius atque hinc utilis lectuque jucundus.

Totus est Tertullianus hoc in opere, ut quod ipse libri titulus significat, religionem christianam tueatur, sed non tam probando illius veritatem, quam refellendo gentilium accusationes, exceptiones, calumnias in illam conjectas. Strenue repellit injustos aggressores, invicte demonstrat christianorum innocentiam, evidenter pa-

---

[1]) Inter has editiones mentione dignae sunt ed. Havercampi Lugduni Batav. 1718. cum magno eruditionis apparatu; J. C. Orelli Turici 1827; J. Ritter Elberfeldae 1828. et in primis ed. J. Kayser Paderbornae 1865. Hanc secuti sumus editionem, mutata tamen orthographia, quam ad eam exegimus, quae modo magis est communis et recepta.

tefacit gentilis superstitionis inanitatem et fallaciam, sed non multum immoratur, ut ostendat religionis christianae originem divinam. Cum vero non immerito in hac Tertulliani responsione melior argumentorum dispositio et ordo desideretur, difficile quoque erit brevem accuratumque hujus disputationis conspectum exhibere ita, ut alia ex aliis nexa et omnia inter se apta colligataque videantur. Hic tamen videtur disputationis ordo: *Introductio* et velut causae prooemium cc. 1—9, in quo primum ostendit iniquitatem odii (cc. 1—3), quo in christianos feruntur gentiles; frustra vero illud excusare nituntur ethnici majestate legum, quae contra christianos latae sunt (cc. 4—6): crimina vero horrenda, quae christianis exprobrantur, conficta sunt eorumque rei potius ipsi gentiles (cc. 7—9). Disputationis et *causae summa* continetur cc. 10. ss., quae in duas distingui potest partes, quarum prior complectitur cc. 10—38; altera reliqua.

In *priori* parte triplex crimen repellit, quod majori veri specie christianis poterat exprobrari: 1. crimen sacrilegii et irreligiositatis ob contemptum cultus deorum tam diu in republica romana vigentis (cc. 10—27); 2. crimen laesae majestatis ob contemptum imperatorum (cc.

28—35); 3. crimen hostilitatis in populum romanum (cc. 36—38).

Primum crimen diluit (cc. 10—27) multiplici argumento et exceptione, ideo enim a) christiani deos non colunt, quia gentilium numina non sunt veri dii, sed fuere homines (cc. 10—12), quae b) ab ipsis ethnicis contemnuntur (cc. 13—15); religio vero c) christiana, quam gentiles turpiter ignorant et misere deformant (c. 16), vera probatur (cc. 17—21). Cum vero d) gentiles deos non colant, ipsi potius sunt irreligiosi (cc. 22—24). Falso autem e) praetendunt romani, se diis suis debere quo potiuntur imperium (cc. 25—27).

Alterum crimen laesae scil. majestatis diluit (cc. 28—35) ostendens, quare christiani non sacrificent diis pro imperatorum salute (c. 28, 29), pro qua tamen Deum impense precantur (cc. 30—32); imo christiani plus colunt imperatores quam ethnici, licet illorum solemnia utpote indecora non celebrent (cc. 33—35).

Neque sunt christiani hostes populi romani, quod tertium erat crimen, cum omnibus bene velint (c. 36), injurias non ulciscantur, cum possent (c. 37), factionibus quoque renuncient (c. 38).

In *altera* parte (cc. 39—50) dilutis criminibus bona religionis christianae enarrat (c.

39), ostenditque illam non esse publicarum calamitatum causam, quas potius gentiles suis peccatis provocant (cc. 40, 41); quod si christiani in quibusdam negotiis sunt infructuosi, magno cum gentilium lucro damnum hoc qualecunque compensant (cc. 42, 43). Christianorum innocentiam manifestam deinde prosequitur (cc. 44, 45). Appendicis loco, alteri occurrit exceptioni, religionem christianam quandam esse scholam philosophicam: sed quam ingens discrimen sit inter christianos et philosophos aperit (c. 46), licet philosophi plura e revelatione hauserint, quae tamen corruperunt (c. 47); resurrectionis dogma paucis tuetur (c. 48), atque ex omnibus infert, gentiles injuste animadvertere in christianos (c. 49); tandem martyrium extollendo apologiam suam absolvit (c. 50).

Hic libelli insignis brevis conspectus. Quo saepius lector apologiam hanc pervolverit, eo graviorem rerumque pleniorem illam reperiet; eo plus mirabitur judicii subilitatem, disputationis acumen, salium acrimoniam, dexteritatem retorquendi crimina in aggressores, gravem brevitatem, elocutionis descriptionisque vigorem. Quo difficilior initio dictorum intellectus, eo jucundior sensus non absque studio et meditatione repertus.

Q. S. F. TERTULLIANI
APOLOGETICUM.

CAPUT I.

1. Scriptionis occasio. 2. Veritas expetit audiri, ne ignorata damnetur: odium enim 3. non cognita causa est injustum. 4. Plurimi cognita religione christiana odium deposuere, eamque sunt amplexi, quod 5. aliorum excitare deberet curiositatem. 6. Quantum discrimen inter christianos et eos, qui nefaria sectantur.

1. Si non licet vobis, romani imperii antistites [1]), in aperto et edito, ipso fere ver-

[1]) Quaerunt eruditi, quos alloquatur antistites Tertullianus. Triplex praesertim hac de re est sententia. Apud plurimos quidem opinio jam du-

tice civitatis praesidentibus ad judicandum palam dispicere et coram examinare, quid sit liquido [1]) in causa christianorum; si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de justitiae diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere; si denique, quod proxime accidit, domesticis judiciis nimis operata infestatio sectae hujus obstruit defensioni [2]):

---

dum invaluerat, his verbis romanum senatum significari: aliis tamen postea visum est, designari praesides Carthaginis; aliis demum quotquot toto romano imperio praesides erant, quae sententia videtur praeferenda. Quemadmodum proinde in duobus *ad nationes* ll. communem omnium christianorum causam agit apud varias nationes, ita et in h. l. coram praesidibus primariis totius imperii romani. Hinc illa *in aperto et edito ipso fere vertice civitatis* non designant *capitolium romanum*, sed locum apertum et editum, in quo hi antistites ad alios judicandos praesidebant, qui locus proinde propter suam dignitatem verticis instar erat civitatis.

[1]) Si non licet vobis propter praejudicia, furorem populi etc. examinare quid sit certum in causa christianorum, quid sit de christianis tenendum. — *Speciem*, si in hac solum casus specie cum agitur scil. de christianis, auctoritas vestra timet diligenter secundum juris praescripta inquirere.

[2]) *Si denique* etc. Innuit recentem historiam, inquit in h. l. Lacerda, saevitiae quorundam ex iis, quos imperii romani antistites vocat, qui scil. domestico judicio in liberos aut servos suos, eo quod

liceat veritati vel occulta via tacitarum literarum ad aures vestras pervenire.

2. Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur [1]). Scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in coelis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur [2]). Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas eorum, quo etiam audi-

---

christianorum sectae nomen dedissent, aliquid atrocius statuerant, quasi inde contracta asperitate allatis domo praejudiciis ad ipsa tribunalia causis christianorum judicandis infestiores accederent adeo, ut non relinquerent defensioni locum, obstruerent viam defensioni. Alii tamen pro *judiciis* legunt *indiciis*.

[1]) Non precantur christiani, ut mitius secum agatur: memores enim sunt, persecutiones fore eorum sortem, conditionem, secundum verba Christi Joan. 15, 18 ss.; 16, 20 etc.

[2]) Id unum desiderat expetit veritas, religio christiana, ne damnetur, proscribatur quin prius audiatur, et hinc ne damnetur *ignorata*, quin ullam hujus religionis seu veritatis notitiam habeant judices. Quid detrahitur legibus, quae in regno suo, quod illis regitur, dominantur, si audiatur veritas? Si enim quilibet reus, prius quam damnetur, est audiendus: profecto et veritas, si ad judicum tribunal (ut in christianorum causa) defertur.

tam [1]) damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicujus conscientiae, nolentes audire, quod auditum damnare non possint [2]).

3. Hanc itaque primam causam apud vos collocamus iniquitatis odii erga nomen christianorum [3]). Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines quod ignorant,

---

[1]) Rhenanus, Gelenius, Pamelius legunt cum cod. fuldensi *inauditam*, quasi sensus sit: An cedit hoc forte in gloriam legum seu judicum, si veritatem damnent inauditam? Sed teste Kayser fere omnes codd. habent: *auditam*: sed tunc videtur *an* accipiendum pro *annon* (cf. Praescript. c. 8. opusc. t. 9. p. 61), adeo ut sit ironia: Nonne major erit legum (sive judicum) potestas (non justitia), si veritatem etiam postquam illam audierunt, damnent?

[2]) Si judices inauditam damnant veritatem et inique agent, et suspicioni locum dabunt, se idcirco illam audire noluisse, ne cogerentur ab illa damnanda abstinere.

[3]) Haec est prima causa, ratio, quare *iniquum* est odium vestrum, quod scil. veritatem audire non vultis. Hic titulus, haec ratio, quae alioqnin excusationis loco afferri posse videtur, iniquitatem vestram et *onerat*, auget, et *revincit*, manifestat.

etiam si res meretur odium? Tunc etenim meretur, cum cognoscitur, an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii justitia defenditur, quae non de eventu, sed de conscientia probanda est[1])? Cum ergo propterea oderunt homines, quia ignorant, quale sit quod oderunt, cur non liceat ejusmodi illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et injuste odisse, dum ignorant.

4. Testimonium ignorantiae est, quae iniquitatem dum excusat, condemnat, cum omnes, qui retro oderant, quia ignorabant, quale sit quod oderant, simul ut desinunt ignorare, cessant et odisse[2]). Ex his fiunt christiani.

---

[1]) *Vacante autem* etc. Si quis ignoret, utrum aliquid odio sit dignum, quomodo probare poterit, odium suum esse justum, cum justum tantum tunc sit, si sibi ex certa rei notitia conscius est rem, quam odio habet, revero odio esse dignam, non vero justum probetur odium ex facto, etiamsi forte eveniat, ut illud odio habeatur, quod revera odium meretur. Fieri enim poterit, ut ignorantia duce id odio habeatur, quod odium non meretur.

[2]) Ignorantiam vos non excusare, sed potius condemnare exinde etiam patet, quod omnes illi, qui prius religionem christianam ex ignorantia odio ha-

Utique de comperto [1]) et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant. Et sunt tanti, quanti et denotamur. Obsessam vociferantur civitatem; in agris, in castellis, in insulis christianos; omnem sexum, aetatem, conditionem, etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento maerent.

5. Nec tamen hoc ipso ad aestimationem alicujus latentis boni promovent animos [2]). Non licet rectius suspicari, non libet propius experiri. Hic tantum curiositas humana torpescit. Amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus judicantes quam immusicos de musicis [3])? Ma-

---

buerant, postquam illam qualis esset cognoverunt, eam non amplius oderint.

[1]) *De comperto,* postquam experti sunt, scil. qualis sit religio christiana. *Quanti et denotamur.* Tanta est eorum multitudo, quanta vos non praeterit, vobis nota est.

[2]) *Nec tamen* etc. Hoc ipso quod tantus sit christianorum numerus, gentiles deberent excitari ad suspicandum, conjiciendum, latere aliquid boni in religione christiana.

[3]) Si jam *immusici*, artis musicae ignari, de musicis judicantes reprehensione sunt digni, quanto magis hi imprudentes habendi sunt, qui nullam rei ha-

lunt nescire, quia jam oderunt. Adeo quod nesciant, praejudicant id esse, quod si sciant, odisse non poterant; quando, si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit, desinere injuste odisse; si vero de merito constet [1]), non modo nihil odii detrahatur, sed amplius adquiratur ad perseverantiam, etiam justitiae ipsius auctoritate.

6. Sed non ideo, inquit, bonum, quia multos convertit: quanti enim ad malum performantur [2]), quanti transfugae in perversum? Quis negat? Tamen quod vere malum est, ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro

---

bentes notitiam judicant de iis, qui examine praeeunte reque expensa, quid sequendum sit, statuerunt. Ita hoc refert de Anacharse Laertius in ejus vita: *Θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς τοῖς ἕλλησιν ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται.*

[1]) *Si vero de merito* etc. Rei notitia hoc commodi affert, vel enim deprehenditur rem odium non merere, et hinc cessabitur ab odio *injusto*, quod optimum utique est: vel cognoscitur revera rem odium merere, et hinc non modo nihil odii erit detrahendum, ut potius in illo perseverare liceat propter ejus justitiam.

[2]) *Performantur*, transformantur, deficiunt. Proponit sibi hic Tertullianus exceptionem. Non esse bonitatis argumentum, si multi aliquid amplectantur. Mox respondet: *Quis negat?* etc. Ostendit enim discrimen esse inter eos, qui malum sectantur et illos, qui christiani fiunt.

bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, devitant adparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur; certe damnati maerent, dinumerant in semetipsos [1]), mentis malae impetus vel fato vel astris imputant. Nolunt enim suum esse, quia malum agnoscunt. Christianus vero quid simile? Neminem pudet, neminem poenitet, nisi plane retro non fuisse [2]): si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus vel ultro confitetur; damnatus gratias agit. Quid hoc mali est, quod naturalia mali non habet, timorem, pudorem, tergiversationem, poenitentiam, deplorationem? Quid? hoc malum est, cujus reus gaudet? cujus accusatio votum est, et poena felicitas? Non potes dementiam dicere, qui revinceris ignorare [3]).

---

[1]) *Dinumerant in semetipsos.* Forte: Recensent intus semetipsos, acta sua penes se vel contra se.

[2]) *Retro non fuisse* i. e. prius non fuisse christianum. *Si denotatur,* si deprehenditur, vel forte: reprehenditur, si hoc ei probro vertitur. Haec confirmat Plinius jun. suffragio sua in ep. ad Trajanum l. 10. ep. 97. quam cf. infra.

[3]) Non potes hanc christianorum agendi rationem

CAPUT II.

7. Quam dispar agendi ratio judicum cum christianis et aliis reis, quibus defensionis relinquitur locus. 8. Plinii consultatio et responsum Trajani, quod 9. belle carpit Tertullianus. 10. Quam iniquum, quam perversum 11. christianos ad nominis negationem cogere, nonnisi 12. diabolicae tribuendum suggestioni. 13. Quam perversum cogere reum, ut se neget nocentem. 14. Solum christiani nominis odium hujus iniquae agendi rationis causa est.

7. Si certum est denique, nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum ejusdem noxae eadem tractatio deberet intervenire? Quodcunque dicimur, cum alii dicuntur [1]), et proprio ore et mercenaria advocatione utuntur ad innocentiae suae commendationem; respondendi, altercandi facultas patet, quando nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari. Sed christianis

---

dementiae arguere, cum eorum religionem, doctrinam te ignorare convinceris.

[1]) *Cum alii dicuntur.* Cum alii rei accusantur ejus criminis, quod nobis imponitur, qualecunque id sit, conceditur eis et proprio ore et per patronos (advocatos) mercede ad hoc conductos suam tueri innocentiam.

solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod judicem non faciat injustum, sed illud solum exspectatur [1]), quod odio publico necessarium est, confessio nominis, non examinatio criminis: quando, si de aliquo nocente cognoscatis [2]), non statim confesso eo nomen homicidae vel sacrilegi vel incesti vel publici hostis, ut de nostris elogiis loquar, contenti sitis ad pronunciandum, nisi et consequentia exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, modum, tempus, conscios, socios? De nobis nihil tale, cum aeque extorqueri oporteret quod cum falso [3]) jactatur, quot quisque jam infanticidia

---

[1]) *Exspectatur* forte idem hic quod *spectatur*, quamvis et significatio obvia ad rem sit.

[2]) *De aliquo nocente cognoscatis* etc. i. e. si de aliquo reo judicium instituitis, non statim cum crimen confessus fuerit homicidii, sacrilegii etc., quae nobis imputari solent (de *nostris elogiis*), contenti estis ad proferendam sententiam, nisi prius et de aliis interrogaveritis, de qualitate facti etc.

[3]) Ita legendum esse statuit Kayser ex auctoritate plurimorum codd., qui simul advertit, plurimos editores scripsisse, *quodcunque falso*. Utriusque lectionis idem est sensus. *Quod cum falso* i. e. cum falsitate, proinde *falso*. Respicit dein calumnias falso in christianos jactatas, de quibus cf. cc. 7 ss. *Contenebrasset* i. e. tenebrarum favore seu tempore perpetrasset.

degustasset, quot incesta contenebrasset, qui coqui, qui canes adfuissent. O quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem, qui centum jam infantes comedisset!

8. Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam christianis, quibusdam gradu pulsis, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit tunc Trajanum imperatorem, allegans, praeter obstinationem non sacrificandi nihil aliud se de sacramentis [1]) eorum comperisse, quam coetus antelucanos ad canendum Christo et Deo et ad confoederandam disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cetera scelera prohibentes. Tunc Trajanus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

9. O sententiam necessitate confusam! Negat inquirendos ut innocentes et mandat

---

[1]) *De sacramentis*, de mysteriis, de ritibus et doctrinis. *Ad confoederandam* i. e. fovendam hisce coetibus. Hanc Plinii epistolam, cum insigne sit antiquitatis pro re christiana monumentum, infra appendicis loco dabimus sicut et Trajani responsum.

puniendos ut nocentes. Parcit et saevit, dissimulat et animadvertit. Quid temetipsam[1]) censura circumvenis? Si damnas, cur non et inquiris? Si non inquiris, cur non et absolvis? Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur. In reos majestatis et publicos hostes omnis homo miles est; ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur. Solum christianum inquiri non licet, offerri licet. Quasi aliud esset actura[3]) inquisitio quam oblationem. Damnatis itaque oblatum, quem nemo voluit requisitum; qui, puto, jam non ideo meruit poenam, quia nocens est, sed quia non requirendus inventus est.

10. Itaque nec in illo ex forma malorum judicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis christianis ad negandum[4]), cum

---

[1]) *Temetipsam.* Plurimi editores: *temetipsum* eodem sensu prout apostrophe ad imperatorem vel in sententiam dirigitur, scil. quid temetipsam adeo laedis, tibi adeo parum cohaeres?

[2]) *Sortitur*, destinatur.

[3]) *Quasi aliud esset actura*, quasi alius sit scopus inquisitionis.

[4]) *Ad negandum* scil. ut negent se esse christianos seu fidem christianam: quod si christianum esse

si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. Neque enim ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione [1]), qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi. Quo perversius, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione [2]) decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis praesumpseratis.

11. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis di-

---

malum foret, id negaremus sicut alii rei, et vos ad nominis christiani confessionem nos tormentis compelleretis, sicut alios reos ad criminum confessionem.

[1]) *Ex nominis confessione*, eo ipso quod nos christianos esse confitemur, christianis enim haec solent imputari.

[2]) *De confessione* i. e. nominis christiani. Exprobrat Tertullianus judicibus iniquam eorum agendi rationem. Cogunt enim tormentis reos ad confitenda crimina, christianos vero ad illa neganda negando se esse christianos, cujus sola nominis confessio absque alia probatione judicibus satis erat, ad praesumendam veritatem omnium scelerum, quae christianis per calumniam imputabantur.

cere homicidae [1]): nega; laniari jubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. Si non ita agitis circa nos [2]) nocentes, ergo nos innocentissimos judicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseverare, quam necessitate, non justitia damnandum a vobis sciatis. Vociferatur homo: christianus sum. Quod est, dicit; tu vis audire quod non est. Veritatis extorquendae praesides [3]) de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quaeris an sim. Quid me torques in perversum? Confiteor, et torques: quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accomodatis: nobis, si negaverimus, statim creditis.

---

[1]) *Homicidae.* Soletis dicere christiano, qui praesumitur a vobis homicida: *Nega* te esse christianum; soletis jubere laniari sacrilegum, si se esse christianum confiteri perseraverit.

[2]) *Nos* ita legunt Kayser et Oehler. Alii vero cum cod. fuldensi *nos* omittunt. Hefele in annot. fol. liter. theologici bonnensis 1866. p. 452. merito conjicit legendum esse *hos*. *Quam necessitate*, scil. quam confessionem non juste, utpote innocentem, sed necessario propter populi vel imperatorum timorem debetis damnare.

[3]) *Veritatis extorquendae praesides.* Vos praesidetis judiciis et adhibere jubetis tormenta ad inveniendam veritatem.

12. Suspecta sit vobis ista, ne qua vis lateat in occulto [1]), quae vos adversus formam, adversus naturam judicandi, contra ipsas quoque leges ministret. Nisi fallor enim, leges malos erui jubent, non abscondi [2]), confessos damnari praescribunt, non absolvi. Hoc senatus consulta, hoc principum mandata definiunt. Hoc imperium, cujus ministri estis, civilis, non tyrannica dominatio est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro poena adhibebantur: apud vos soli quaestioni temperantur [3]). Vestram illis servate legem usque ad confessionem necessariam, et jam si confessione praeveniantur, vacabunt. Sententia opus est: debito poenae nocens expungendus est, non eximendus.

---

[1]) *Ne qua vis* etc. Ne forte lateat daemon in occulto, qui vestro utatur ministerio.

[2]) *Non abscondi* ut vos facitis, qui cogendo christianos, quos malos putatis, ut negent se esse christianos, auctores estis, ut abscondantur mali.

[3]) *Temperantur.* Apud vos tormenta solum ad veritatem inquirendam, non vero ultra veritatis confessionem adhibentur. *Vacabunt.* Quod si hanc legem, agendi rationem servatis circa christianos, tormenta superflua erunt, si christiani ultro se tales esse fatentur. Tunc sententia est ferenda. *Expungendus*, reus poenam debitam exsolvere debet.

13. Denique nemo illum [1]) gestit absolvere. Non licet hoc velle. Ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturae totius inimicum existimas et cogis negare, ut absolvas, quem non poteris absolvere, nisi negaverit. Praevaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem, et quidem invitum [2]) jam nec de praeterito reum. Unde ista perversitas, ut etiam illud non recogitetis, sponte confesso magis credendum esse, quam per vim neganti; vel ne compulsus negare non ex fide [3]) negarit et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat aemulatione iterum christianus?

14. Cum igitur in omnibus nos aliter disponitis [4]) quam ceteros nocentes, ad unum contendendo, ut de eo nomine excludamur — excludimur enim, si faciamus quae fa-

---

[1]) *Illum* i. e. reum confessum.

[2]) *Invitum*, adhibere enim debes tormenta, ut eum ad negandum se esse christianum cogas.

[3]) *Non ex fide*, non sincere, vere. *Aemulatione*, solicitudine, qua illum ad nominis christiani negationem inducere nisi estis.

[4]) *Nos aliter disponitis*, nobiscum aliter agitis.

ciunt non christiani — intellegere potestis, non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam ratio aemulae [1]) operationis insequitur, hoc primum agens, ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis quae non probantur, et nolunt inquiri, ne probentur non esse, quae malunt credidisse, ut nomen illius aemulae rationis inimicum praesumptis, non probatis criminibus de sua sola confessione [2]) damnetur. Ideo torquemur confitentes et punimur perseverantes et absolvimur negantes, quia nominis proelium est. Denique quid de tabella [3]) recitatis illum christianum? cur non et homicida christianus? cur non et incestum vel quodcunque aliud esse nos creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronun-

---

[1]) *Aemulae* i. e. diabolicae; quod daemon insequitur.

[2]) *De sua sola confessione*, ut christiani damnentur, si solum confitentur se christianos esse.

[3]) *De tabella*, cui inscribebantur nomina reorum cum criminibus, propter quae damnabantur. Christianis nullum aliud tribuebatur crimen, non crimen homicidii ut aliis reis, solum nomen sufficiens erat damnationis ratio, hinc patet solius *nominis proelium* fuisse, hoc erat invisum.

ciare [1]). Christianus si nullius criminis nomen est, valde incestum, si solius nominis crimen est, valde infestum.

CAPUT III.

15. Imprudentes exprobrant gentiles vel bonis nomen christiani. 16. Ex morum emendatione gentiles, qui religionem amplectuntur christianam, agnoscuntur. 17. Christianorum nomen innocuum, quod 18. odio non est habendum, nisi probetur prius vel religio mala, vel auctor malus.

15. Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium ejus impingunt, ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobationem. Bonus vir Cajus Sejus tan-

---

[1]) *Pronunciare* supple damnationis sententiam. Cum christiani damnabantur, nulla crimina proferebantur. Capitis clausulam corruptissimam dicit Kayser; pluribusque lectionibus prolatis, ex conjectura supplet in fine: *valde infestum*, quod omissum existimat. Oehler pluribus innixus codicibus ita legit: *Christianus si nullius criminis nomine reus est, valde incestum, si solius nominis crimen est.* Sed quaecunque recipiatur lectio, sensus quantum licet conjicere, videtur hic esse, infestam, duram esse christianorum conditionem, si propter solum nomen rei habeantur.

tum quod christianus [1]). Item alius: Ego miror Lucium sapientem virum, repente factum christianum. Nemo retractat, ne ideo bonus Cajus et prudens Lucius, quia christianus, aut ideo christianus, quia prudens et bonus. Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant, et id quod sciunt [2]), eo quod ignorant, inrumpunt, cum sit justius occulta de manifestis praejudicare, quam manifesta de occultis praedamnare.

16. Alii quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos noverant, ex ipso denotant [3]),

---

[1]) *Cajus Sejus.* Nomina erant juris consultis frequentissima, ubi exempli gratia aliquid inculcare volebant de personis in genere. Significat Tertullianus, ethnicos, cum aliquem laudabant, qui erat christianus, hoc nomen ei exprobrare fuisse solitos. Nemo vero *retractat*, secum reputat.

[2]) *Id quod sciunt* scil. bonum de christianis *eo, quod ignorant* de illis (neque enim sciunt, quid sit esse christianum), *inrumpunt*, forte idem quod corrumpunt (ut plurimi editores legunt, sed absque mss. auctoritate, teste Kayser) vel infringunt, mutant bonam suam aestimationem, cum justius sit ex manifesta virtute de christiana religione, quae vobis (ethnicis) occulta est, conjecturam facere.

[3]) Ethnici (alii) quos malos noverant *ante hoc nomen*, antequam essent christiani, ex morum emendatione, quam laudant, eos christianos esse factos *denotant*, cognoscunt. Idem scil. significat, quod ad

quod laudant; caecitate odii in suffragium impingunt. Quae mulier, quam lasciva, quam festiva! Quis juvenis, quam lusius, quam amasius! Facti sunt christiani. Ita nomen emendationi imputatur [1]). Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum odio isto paciscuntur, contenti injuria, dum ne domi habeant quod oderunt. Uxorem jam pudicam maritus jam non zelotypus, filium jam subjectum pater retro patiens abdicavit. Servum jam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegavit. Ut quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum [2]), quanti odium christianorum.

Scapulam c. 2 scribit, christianos non aliunde esse noscibiles, quam de emendatione vitiorum pristinorum. *Lusius*, al. *lascivus*. *Lusius* a ludendo, scil. ludis deditus.

[1]) *Imputatur*. Nomen *christiani* morum emendationem denotat seu significat. *De utilitatibus* etc. Nonnulli ethnici ex odio hujus nominis utilitatum quoque suarum rationem non habent, atque christianos domo dimittunt, ne domi habeant quod oderunt. Ita vir ante adeo zelotypus uxorem christianam nunc pudicam abjecta quavis zelotypia dimittit: ita pater filium, quem prius immorigerum patienter sustinuerat, nunc cum est plane obediens, abdicat etc.

[2]) *Tanti non est bonum*, nullum bonum est tanti etc.

17. Nunc igitur, si nominis odium est, quis nominum reatus? Quae accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum? Christianus vero, quantum interpretatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam chrestianus [1]) pronunciatur a vobis — nam nec nominis certa est notitia penes vos — de suavitate vel benignitate compositum est. Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.

18. At enim secta oditur in nomine [2])

---

[1]) Gentiles christianos nonnunquam *chrestianos* (nam nec eorum nomen ipsis certo constabat) appellabant, forte quod plures apud ipsos Chresti dicebantur, nullus vero Christus, hinc Christum et Chrestum confundebant. Lactantius etiam Instit. div. l. 4. c. 7. scribit: „Sed exponenda hujus nominis (Christi) ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera *Chrestum* solent dicere." Et revera de Christo videtur intelligendus Suetonius, cum refert (in Claudio c. 25) *impulsore Chresto* judaeos assidue fuisse tumultuatos. Jam vero advertit Tertullianus *chrestianus* derivari a χρηστὸς, bonus, benignus.

[2]) *In nomine*, propter nomen. Jam ostendit ineptum esse sectam propter auctoris nomen odio habere, nisi ostendatur ipsa mala vel auctor malus.

utique sui auctoris. Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Phytagorici? etiam a locis conventiculorum et stationum suarum Stoici, Academici? aeque medici ab Erasistrato et grammatici ab Aristarcho, coqui etiam ab Apicio [1])? Nec tamen quemquam offendit professio nominis cum institutione transmissa ab institutore. Plane, si qui probavit malam sectam et ita malum et auctorem, is probabit et nomen malum, dignum odio de reatu sectae et auctoris. Ideoque ante odium nominis competebat prius de auctore sectam recognoscere vel auctorem de secta. At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, et ignotam sectam, ignotum et auctorem vox sola praedamnat, quia nominantur, non quia revincuntur.

Nomen *sectae* adhibet hic auctor bonum in sensum ut etiam Act. 26, 5.

[1]) *Apicio*, notissimo helluone.

CAPUT IV.

19. Aggreditur Tertullianus christianorum innocentiam tueri, ac initio quidem 20. de legibus disserit, quarum auctoritate omnis defensionis locus christianis obstrui solebat, cum tamen 21. leges teste experientia errori, hinc mutationi, emendationi obnoxiae esse possint, easque 22. sola aequitas commendet.

19. Atque adeo quasi praefatus haec ad sugillandam odii erga nos publici iniquitatem, jam de causa innocentiae consistam; nec tantum refutabo quae nobis objiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo, qui objiciunt, ut ex hoc quoque sciant homines, in christianis non esse quae in se nesciunt [2]) esse,

---

[1]) *Sugillandam* i. e. convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inurendam, ut publice ostentui sit. Havercamp. Jam incipit innocentiam christianorum tueri (*de causa innocentiae consistam*).

[2]) Alii legunt: *non nesciunt.* Sensus vero est: Ut sciant homines, in christianis non reperiri crimina illa, quae forte plurimi gentilium ignorant potius inter ipsos peragi (vel secundum aliam lectionem, quae non ignorant a se ipsis perpetrari), ut hinc pudore suffundantur accusantes non dico pessimi (quales sunt ipsi) optimis (quales revera sunt christiani)

simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed jam ut volunt, compares suos. Respondebimus ad singula, quae in occulto admittere dicimur, quae illos palam admittentes invenimus, in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur [1]).

20. Sed quoniam cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius concurram vobiscum,

---

comparati, sed etiam illis christianis comparati, quos per calumniam putant suos compares.

[1]) *Deputamur* i. e. valde putamur, dicimur, illud enim *de* in compositione auget. Havercamp. *Cum ad omnia.* Sed quoniam, etiamsi ad omnia responderit veritas nostra seque innocentem probaverit, legum auctoritas ipsi opponitur, ut moles invicta, quam fas ei non est perrumpere; aut enim respondebit judex, nihil contra leges fieri debere, illas reformari non licere, ideoque inauditum: ut lex jubet, ablegabit; aut si defensionem audiat pronus etiam, facilis, imo convictus, velit nolit, sibi tamen dicet legibus obtemperandum. Cf. Havercamp in h. l. Hinc incipit de legibus disputare (*de legibus concurram*) cum imperii praesidibus, qui sunt *legum tutores.*

ut cum tutoribus legum. Jam primum, cum dure definitis dicendo: Non licet esse vos! et hoc sine ullo retractatu [1]) humaniore praescribitis, vim profitemini et iniquam ex arce dominationem, si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere. Quodsi quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere, quod male fit, et utique hoc ipso praejudicatur [2]) licere quod bene fit. Si bonum invenero esse, quod lex tua prohibuit, nonne ex illo praejudicio prohibere me non potest quod, si malum esset, jure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de coelo ruit.

21. Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda, aut resipuisse in reprobanda? Non enim et ipsius Lycurgi leges a lacedaemoniis emendatae tantum auctori

---

[1]) *Sine ullo retractatu*, sine ullo diligentiori examine, quin ullas humane audiatis rationes. *Negatis licere* scil. ut qui velint profiteantur religionem christianam.

[2]) *Praejudicatur* i. e. infertur. Si malum est illicitum secundum vos, eo ipso inferri potest, bonum esse licitum. Hinc si demonstravero, religionem christianam esse bonam, inferam ex illo principio, lege eam prohiberi non posse.

suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de semetipso judicarit [1])? Nonne et vos quotidie, experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis et caeditis[2])? Nonne vanissimas Papias leges, quae ante liberos suscipi cogunt quam Juliae matrimonium contrahi [3]), post tantae auctoritatis senectutem heri Severus constantissimus principum exclusit? Sed et judicatos in partes secari a creditoribus, leges erant; consen-

---

[1]) *De semetipso judicarit*, a patria secedens inedia mortem sibi consciverit. Ceterum aliter Lycurgi factum ab aliis narratur. Cum nempe quasi denuo ad oraculum profecturus lacedaemonios obstrinxisset jurejurando, ut leges suas ad reditum incorruptas servarent, non amplius rediit mortem sibi in Crissa inedia consciscens, ut ita leges immotae manerent.

[2]) *Truncatis et caeditis.* Experientia eruditi novis principum legibus antiquas abrogatis, corrigitis etc.

[3]) Cum mature sponsalia fierent inter romanos, annos aliquot indulserat lex Julia, antequam necessario nuptiae et congressus fierent (haec enim erant praecepta, alioquin conjuges orbitatis poenis tenebantur), cum interim desponsati fruerentur jure maritorum. At per legem Papiam coacti fuerunt maturius dare operam liberis, cujus rei longior vacatio dabatur per legem Juliam. Cf. Havercamp in h. l.

su tamen publico crudelitas postea erasa est; in pudoris notam [1]) capitis poena conversa est. Bonorum adhibita proscriptio suffundere maluit hominis sanguinem quam effundere.

22. Quot adhuc vobis repurgandae latent leges, quas[2]) neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola! Et ideo cum iniquae recognoscuntur, merito damnantur, licet damnent. Quomodo iniquas dicimus? Imo, si nomen[3]) puniunt, etiam stultas; si vero facta, cur de solo nomine puniunt facta, quae in aliis de admisso, non de nomine

---

[1]) *In pudoris notam.* Poena capitis conversa est in poenam, qua illi debitores solvendo impares infames reddebantur. Bonorum namque proscriptione adhibita suffundebantur pudore etc.

[2]) *Quas neque annorum numerus.* To *quas* non ad leges purgandas referri debet praecise, sed generaliter ad leges, quasi diceret: Leges neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola. Rigaltius.

[3]) *Si nomen* i. e. si propter solum nomen, ut leges adversus christianos statutae jubent, quae ut supra ostendit, christianos solum propter hoc nomen damnant. *Si vero facta.* Si vero hae leges christianos puniunt propter crimina ipsis objecta, quae tamen ex solo christianorum nomine (quia scil. christiani dicuntur) probantur, cur in aliis, in gentilibus, quibus haec crimina non solum per calumniam objiciuntur, sed qui illa revera committunt, eadem permittunt?

probata defendunt? Incestus sum; cur non requirunt? infanticida; cur non extorquent? In deos, in Caesares aliquid committo, cur non audior qui habeo quo purger? Nulla lex vetat discuti [1]) quod prohibet admitti, quia neque judex juste ulciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet, neque civis fideliter legi obsequitur ignorans, quale sit quod ulciscitur lex. Nulla lex sibi soli conscientiam justitiae suae debet, sed eis, a quibus obsequium exspectat. Ceterum suspecta [2]) lex est, quae probari se non vult: improba autem, si non probata dominetur.

CAPUT V.

23. Mentione facta legis romanorum de non colendo deo, nisi prius a senatu esset probatus et 24. relationis a Tiberio ad senatum factae de Christo, ostendit, primum harum legum in christianos auctorem esse Neronem, principem pessimum, cum contra 25. M. Aurelius illas partim sustulerit, melioresque principes 26. tales leges non tulerint.

23. Ut de origine aliquid retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne qui

---

[1]) *Discuti* i. e. inquiri in facti, criminis veritatem.

[2]) *Nulla lex* etc. Legum justitia innotescere debet

deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probatus [1]). Scit M. Aemilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensitatur [2]). Nisi homini deus placuerit, deus non erit. Homo jam deo propitius esse debebit.

24. Tiberius ergo, cujus tempore nomen christianum in seculum introivit, annunciatum sibi ex Syria Paelaestina, quod illic veritatem ipsius divinitatis revelaverat, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui [3]).

---

subditis, quorum obsequium exigit: nulla lex conscientia suae justitiae contenta esse debet, sed hanc etiam ostendere decet, vel saltem permittere, ut ostendatur, probetur, alioquin suspecta erit etc.

[1]) Refert hanc legem Cicero de leg. l. 2: „Separatim nemo habessit deos, neve novos; sed ne advenas, nisi publice ascitos, privatim colunto."

[2]) *Pensitatur*, deliberatur et statuitur.

[3]) *Cum praerogativa suffragii sui*, approbans suffragio suo relationem vel etiam conditionem illi adnexam de referendo Christo inter deos; hic enim ratione contextus videtur fuisse scopus illius relationis. Referunt haec quoque Justinus Apol. 1. n. 35; ex Tertulliano (quem cf. infra c. 21. n. 87.) Eusebius Hist. eccles. l. 2. c. 2. et alii, quos cf. ap. Nat. Alexander Hist. eccl. sec. 1. c. 4. Recentiores tamen nonnulli praeeunte Tanaquillo Fabro t. 2. ep. 12. dubitant de hac relatione

Senatus, quia non ipse probaverat, respuit; Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus christianorum. Consulite commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum [1]) maxime Romae orientem caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore [2]) damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate; sed qua et homo, facile coeptum repressit [3]), restitutis etiam quos relegaverat.

Tiberii ad senatum, vel Tertullianum deceptum fuisse contendunt. Ceterum merito cum his conferri debent, quae legimus apud Aelium Lampridium in vita Alex. Severi, ubi illum refert „Christo templum facere voluit, eumque inter deos recipere. Quod et Adrianus cogitasse fertur, qui templa in omnibus civitatibus sine simulacris jusserat fieri: quae hodie idcirco, quia non habent numina, dicuntur Adriani, quae ille ad hoc parasse dicebatur: sed prohibitus est ab iis, qui consulentes sacra, repererant omnes christianos futuros, si id optato evenisset et templa reliqua deserenda."

[1]) *Cum.* Plures codd. legunt *tum.*

[2]) *Dedicatore*, auctore, auspice.

[3]) *Sed qua et homo*, quia non omnem exuerat humanitatem ut Nero, licet hujus crudelitatem imi-

Tales semper nobis insecutores, injusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare consuestis, a quibus damnatos restituere soliti estis.

25. Ceterum de tot exinde principibus ad hodiernum divinum humanumque sapientibus edite [1]) aliquem debellatorem christianorum! At nos e contrario edimus protectorem, si literae Marci Aurelii, gravissimi imperatoris, requirantur, quibus illam germanicam sitim christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam contestatur [2]). Sicut non palam ab ejusmodi

---

tatus sit (hinc *portio de ejus crudelitate*), sententiam mutavit.

[1]) *Divinum humanumque. Edite*, ostendite principem, qui meruerit titulum vere sapientis, seu prudentem, qui christianos sit persecutus.

[2]) Hujus facti, quod scil. milites christiani imbrem precibus suis impetraverint ad exitialem sitim exercitus M. Aurelii sedandam, dum in Germania bellum gereret (174.), meminit etiam l. ad Scap. c. 4; meminit Hieronymus hisce verbis in chronico ad a. 174.: „Imperator Antoninus multis adversum se nascentibus belli ssaepe ipse intererat, saepe duees nobilissimos destinabat, in quibus semel Pertinaci et exercitui, qui cum eo in Quadorum regione pugnabat siti oppresso pluvia divinitus missa est: quum e contrario germanos et sarmatas fulmina persequeren-

hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit, adjecta etiam accusatoribus damnatione, et quidem tetriore.

---

tur, et plurimos eorum interficerent. Exstant literae M. Aurelii gravissimi imperatoris, quibus illam germanicam sitim christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam testatur." Idem factum referunt Apollinaris apud Eusebium hist. eccl. l. 5. c. 5; ex eo et Tertulliano ipse Eusebius; Orosius l. 7. c. 9. Inter ethnicos plures illius meminerunt, ut Capitolinus historicus, qui id tamen adscribit sanctis ipsius Aurelii moribus, ita in ejus vita scribens: „Fulmen de coelo precibus suis contra hostium machinamentum extorsit, suis pluvia impetrata quum siti laborarent." Cf. praeterea Dio Cassium hist. rom. l. 71. c. 8, et Themistium in orat. ad Theodosium. Celebratum quoque fuit picta tabula, icone in columna antoniana et numismate. Ceterum omnibus expensis hae literae M. Aurelii, quarum mentionem facit Tertullianus, spuriae vel suspectae videntur. Cf. Rauscher Geschichte der christl. Kirche V. 1. sect. 3. § 27. Refert dein Tertullianus M. Aurelium non quidem palam abrogasse poenas in christianos statutas, alio tamen modo illas abstulisse, quatenus poenas graviores in christianorum delatores decrevit. Hinc corrupta videtur decreti clausula prout ea ab Eusebio hist. eccl. l. 4. c. 13. refertur. Ita enim ibidem legimus: „Quod si quis adhuc pergit cuiquam illorum (christianorum, negotium facessere ex eo, quod christianus sit, delatus quidem *crimine absolvatur*, tametsi constet eum reipsa christianum esse. Delator autem ipse poenas luat."

26. Quales ergo leges istae, quas adversus nos soli exercent impii, injusti, turpes, truces, vani, dementes, quas Trajanus ex parte frustratus est vetando inquiri christianos, quas nullus Hadrianus, quamquam omnium curiositatum explorator, nullus Vespasianus, quamquam judaeorum debellator, nullus Pius, nullus Verus impressit [1])? Facilius utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab aemulis, quam a suis sociis eradicandi judicarentur.

CAPUT VI.

27. Ipsos illos legum et antiquitatis crepatores a paternis institutis descivisse ostendit, 28. circa luxum; 29. circa feminas; 30. circa ipsos deos, quos 31. jam maxime despiciunt adversus majorum auctoritatem.

27. Nunc religiosissimi [2]) legum et paternorum institutorum protectores et ultores

---

[1]) *Impressit*, statuit; proprie, impetum fecit. Hi imperatores nullis legibus impetum in nos fecerunt. Supra *Pius* i. e. Antoninus Pius.

[2]) *Nunc religiosissimi.* Postquam ostendit leges ipsas pro utilitate et commodo publico mutari,

respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga majorum consulta, si a nullo desciverunt, si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae obliteraverunt [1]). Quonam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quae centum aera non amplius in coenam subscribi [2]) jubebant, nec amplius quam unam inferri gallinam et eam non saginatam; quae patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno ambitionis titulo [3]) senatu submovebant, quae theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant, quae dignitatum et honestarum natalium insignia non temere nec impune usurpari sinebant?

---

deleri, pergit et docet, eas ipsas, quae laudandae sunt, male passim observari, adeoque illos ipsos contra illas leges, quas tantopere crepant, peccare. Illud *religiosissimi* ironice est dictum.

[1]) *Obliteraverunt.* Si quae non amplius erant necessaria, vel *non* (particula negans spectat etiam ad *aptissima*) amplius oportuna, omiserunt, abrogaverunt.

[2]) *Subscribi*, concedi.

[3]) *Pro magno titulo*, quae ambitio seu qui fastus habebatur pro magno crimine. Respicit factum, quod refert Valerius Maximus, censorem scil. Fabricium senatu movisse Cornelium Rufinum duobus consulatibus et dictatura speciosissima functum, quod tam-

28. Video enim et centenarias coenas [1]) a centenis jam sestertiis dicendas, et in lances — parum est, si senatorum et non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium — argentaria metalla producta. Video et theatra nec singula satis esse nec nuda. Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi lacedaemonii paenulam ludis [2]) excogitaverunt. Video et inter matronas atque

---

quam malo exemplo luxuriosus decem pondo vasa argentea comparasset. Quod de theatrorum destructione refert, repetit in l. de spectaculis c. 10: „Saepe censores renascentiam cum maxime theatra destruebant moribus consulentes, quorum scil. periculum ingens de lascivia providebant."

[1]) *Centenarias coenas*, sumptuosissimas, in quibus tot sestertia, quam olim aera consumebantur. — *Adhuc flagra rumpentium*, in quorum tergis vestigia recentia exstant disruptorum in caedendo flagellorum, qui proinde vix servitutem evaserunt: vel hi jam utuntur lancibus (vasis) argenteis, quod olim in patriciis grave censebatur crimen. *Theatra . . . nec nuda.* Ut plurimum theatra sine tecto et nuda fuere: jam mos obtinuit, ut velis tegerentur, quod luxus crescentis erat argumentum.

[2]) Cod. fuld. legit: *Odium paenulae ludis*, alii: *paenulam nudis* etc. Haec vela primi excogitarunt lacedaemonii, ut et hiemis tempore spectaculorum voluptate fruerentur. Alii haec accipiunt sensu ironico, qui quamvis veritati historicae magis congruus videatur, sat tamen est impeditus.

prostibulas nullum de habitu discrimen relictum.

29. Circa feminas quidem etiam illa majorum instituta ceciderunt, quae modestiae, quae sobrietati patrocinabantur, cum aurum nulla norat praeter unico digito, quem sponsus oppignerasset pronubo anulo; cum mulieres usque adeo vino abstinerentur, ut matronam ob resignatos cellae vinariae loculos sui inedia necarint, sub Romulo vero quae vinum attigerat, impune a Metennio marito trucidata sit. Idcirco et oscula propinquis offerre etiam necessitas erat, ut spiritu[1]) judicarentur. Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, qua per annos ferme sexcentos ab urbe condita nulla repudium domus scripsit? At nunc in feminis prae auro nullum leve est membrum, prae vino nullum liberum est osculum, repudium vero jam et votum est, quasi matrimonii fructus.

30. Etiam circa ipsos deos vestros quae

---

[1]) *Spiritu*, halitu; idcirco feminae propinquos osculari debebant, ut ex halitu dignosceretur, utrum vinum bibissent. Refert dein factum insigne, quod per annos fere sexcentos nullum fuerit divortium. Suo vero tempore tam frequens erat divortium, ut haberetur tamquam matrimonii *fructus*, legitima sequela.

prospecte decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum [1]) patrem cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt. Serapidem et Isidem et Arpocratem cum suo Cynocephalo Capitolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos, Piso et Gabinius consules, non utique christiani, eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restitutis summam majestatem contulistis.

31. Ubi religio, ubi veneratio majoribus debita a vobis? Habitu, victu, instructu[2]), sensu, ipso denique sermone proavis renunciastis. Laudatis semper antiquitatem, sed nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bonis majorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire, quae non debuistis, cum quae debuistis non custodistis. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patri-

---

[1]) *Liberum patrem* i. e. Bacchum. Capitolium vocat *curiam deorum*, quod in capitolio omnium numinum simulacra ponerentur colerenturque. *Abdicaverunt*, quasi e deorum albo et numero expunxerunt, excluserunt, rejecerunt.

[2]) *Instructu*, domestico apparatu, supellectili.

bus traditum, in quo principaliter reos transgressionis christianos destinastis [1]), studium dico deorum colendorum, de quo maxime erravit antiquitas, licet Serapidi jam romano aras restruxeritis, licet Baccho jam italico furias vestras immoletis, suo loco ostendam, proinde despici et neglegi et destrui a vobis adversus majorum auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, ut viam mihi ad manifestiora purgem.[2])

CAPUT VII.

32. Nefanda christianis objiciuntur crimina, quae tamen 33. nunquam probata fuere, cum 34. nemo illa prodiderit: hinc 35. tantum ex fama affirmantur, quae mendax est, et cui 36. nemo prudens credat, et cujus 37. veritatem tempus non revelavit.

32. Dicimur sceleratissimi de sacramento [3])

---

[1]) *Destinastis*, propter quod christianos reos denotastis, reos velut ad ictum propositos designastis. *Jam romano*, qui prius exclusus fuerat (cf. n. praec.), a vobis modo receptus jam nunc romanus factus est. *Aras*, quas Piso et Gabinius cons. everterant, *restruxeritis*, iterum aedificaveritis.

[2]) *Purgem*, parem remotis impedimentis.

[3]) *De sacramento*, propter ritum mysteriosum,

infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet, tenebrarum et libidinum impiarum inverecundia procurent. Dicimur tamen semper, nec vos quod tamdiu dicimur, eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. De vestra vobis dissimulatione praescribitur, non esse quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus carnifici in christianos imperatis, non ut dicant quae faciunt, sed ut negent quod sunt.

33. Census [1]) istius disciplinae, ut jam

---

qui infanticidio conficitur, e quo deinde cibum paramus, propter quem infantem occisum comedere dicimur. Cf. has calumnias pluribus expositas in Minucii Felicis Octavio n. 9. *Lenones scil.* „Locus iste, inquit Kayser, crux editorum; libri scripti omnes praeter Fuldensem, qui *verecundiam* praebet, *inverecundiam*, quod intelligi nequit, quare Oehler *in verecundiam* scribendum censet. Hanc correcturam, quamvis simplex sit, sententia prohibet, quae ablativum *inverecundia* exigere videtur. Quod si probaveris, *tenebrarum et libidinum impiarum inv.* conjungas necesse est, minime vero *lenones tenebrarum*, quod absonum esse liquet. *Canes* ironice lenones dicuntur, quia christianorum persecutores a canibus incestum procurari putabant (occasioue ad illud data per luminum eversionem): qui enim stuprum vel incestum procurat, leno est."

[1]) *Census*, origo.

edidimus, a Tiberio est. Cum odio sui cepit veritas: simul atque apparuit, inimica est. Tot hostes ejus quot extranei, et quidem proprie ex aemulatione judaei, ex concussione [1]) milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri. Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris opprimimur. Quis unquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis cruenta, ut invenerat, Cyclopum et Sirenum ora judici reservavit [2])? quis vel in uxoribus aliqua immunda vestigia deprehendit? Quis talia facinora, cum invenisset, celavit aut vendidit [3]) ipsos trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus?

---

[1]) *Ex concussione*, ex terrore incusso. Milites gratum se facere arbitrati imperatoribus suis commilitones suos prodebant. *Ex natura.* Servi naturali simultate propter suam conditionem sicut generatim in dominos, ita et in nos feruntur.

[2]) *Reservavit.* Quis unquam ora nostra infantium, quos comedere dicimur, sanguine cruentata judici exhibuit et demonstravit?

[3]) *Vendidit.* Quis facinora illa celavit aut accepto pretio reticuit, cum tamen reos ipsos in judicium traheret? Havercamp. Cf. Minucium Felicem in Octavio c. 28.

34. Imo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma[1]) omnibus mysteriis silentii fides debeatur. Samothracia et Eleusinia reticentur, quanto magis talia, quae prodita interim etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servantur[2])? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper etiam impiae initiationes arceant profanos et arbitris caveant, nisi si impii minus metuunt?

---

[1]) *Ex forma*, ex lege.

[2]) *Servantur*, ita omnes codd. excepto fuldensi, qui *divinitas servatur* praebet; editiones vero inde a Pamelio legunt *servatur*, quam tamen lectionem Kayser ratam non habet, advertens *divina* non ad animadversionem (punitionem) referendum esse, cum sit neutrum pluralis. Hinc *divina* ratione contextus idem quod poenae divinitus illatae. *Si ergo* etc. Si ergo ipsi rei scil. christiani haec crimina non denunciarunt, quia alioquin se ipsos proderent, *sequitur ut extranei* ut alieni a christianis sacris illa prodiderint. *Impiae initiationes*, impii gentilium ritus. Putat tamen Kayser hisce verbis designare Tertullianum ritus christianos, quos e sententia gentilium impios nominat. Sed potius respicit samothracia et eleusinia mysteria, in quibus etiam silentii legem, hinc et arcani disciplinam servatam fuisse mox dixerat. Cf. cum his, quae de famae indole acute advertit, Minucium l. c. n. 28.

35. Natura famae omnibus nota est. Vestrum est: „Fama malum, quo non aliud velocius ullum.“ Cur malum fama? quia velox, quia index, an quia plurimum mendax? Quae ne tunc quidem, cum aliquid veri adfert, sine mendacii vitio est, detrahens, adjiciens, demutans de veritate. Quid, quod ea illi conditio est, ut non nisi cum mentitur, perseveret, et tamdiu vivit, quamdiu non probat. Siquidem ubi probavit, cessat esse et quasi officio nunciandi functa rem tradit [1]), et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit verbi gratia: „Hoc Romae ajunt factum“, aut: „Fama est, illum provinciam sortitum“; sed: „Sortitus est ille provinciam“, et: „Hoc factum est Romae.“

36. Fama, nomen incerti, locum non habet, ubi certum est. An vero famae credat nisi inconsideratus? Quia sapiens non credit incerto. Omnium est aestimare, quantacunque illa ambitione diffusa sit, quantacunque asseveratione constructa, quod ab uno aliquando principe exorta sit necesse est [2]).

---

[1]) *Rem tradit*, factum narrat tamquam certum, non amplius cum illa formula, *fertur*, *dicitur*, quod exemplis confirmat.

[2]) *Omnium est aestimare* etc. Quantumvis fama

Exinde in traduces linguarum et aurium serpit, et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium seminaverit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis, aut arbitrio suspicionis, aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate.

37. Bene autem quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiis atque sententiis, ex dispositione naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit [1]). Merito igitur fama tam-

---

magno apparatu sit diffusa, quantumvis confidenter asseveretur, omnes tamen oppinantur, incerti sunt de eo, quod ab uno aliquando *principe*, auctore, principium sumpsit, quod dein latius per linguas auresque serpit atque diffunditur. Hoc *modici hominis vitium*, haec lata diffusio et confidens asseveratio *cetera rumoris* vitia, quae supra recensuerat (cum famam dixerat *plurimum mendacem* vel saltem *detrahentem*, *adjicientem*, *demutantem de veritate*) *obscurat ne* etc.

[1]) *Non distulit* f. non mutavit. Tempus vel confirmat vel corrigit famam; vel, *non diffudit*, quae famam effugerunt, latuerunt. Cum ergo tempus non revelaverit christianorum crimina, ea solum ex fama affirmantur, quae licet convaluerit, usque adhuc crimina haec probare non potuit. Hinc vi illius legis naturalis suspecta censeri debet. Post verba *conscia sola est scelerum christianorum* inserit cod. fuld. senten-

diu conscia sola est scelerum christianorum. Hanc indicem adversus nos profertis, quae quod aliquando jactavit tantoque spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

CAPUT VIII.

38. Nec falsa tantum, sed ut contra naturae fidem haud credenda ostendit haec crimina. Occurrit dein 39. exceptioni, quasi recentes christiani per ignorantiam et imposturam seducantur, qui tamen nunquam ejusmodi crimina produnt.

38. Ut fidem naturae ipsius appellem adversus eos, qui talia credenda esse praesumunt, ecce proponimus horum facinorum [1])

---

tiam: *Quod dicitur, semper est, quia quod est, desinit dici.*

[1]) *Horum facinorum*, mysteriorum nostrorum, quae vos facinoribus referta calumniamini: nos vero illorum fructum credimus esse vitam aeternam. Postquam rumori vano et saepissime falso non esse credendum demonstravit, conatur ex ipsa hominis natura docere id, quod illis ut crimen imponitur, in nullum hominem cadere posse.

mercedem: vitam aeternam repromittunt. Credite interim. De hoc enim quaero, an et qui credideris tanti habeas [1]), ad eam tali conscientia pervenire? Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium; vel si alterius officium est, tu modo adsiste morienti homini, antequam vixit; fugientem animam novam exspecta, excipe rudem sanguinem, o panem tuum satia, vescere libenter. Ineerea discumbens dinumera loca, ubi mater, tbi soror; nota diligenter, ut cum tenebrae ueciderint caninae, non erres [2]). Piaculum cnim admiseris, nisi incestum feceris. Talia enitiatus et consignatus vivis in aevum. Cuipio respondeas, si tanti aeternitas; aut si non, ideo nec credenda [3]). Etiamsi credide-

---

[1]) *Tanti habeas* scil. vitam aeternam, ut putes ad eam tali posse vel etiam velle quempiam conscientia pervenire? *Omnium filium*, quia incertum cujus sit filius, cum secundum ethnicorum calumniam christiani promiscue concumbebant. *Si alterius officium est* eum necandi.

[2]) Respicit calamniam supra n. 32. et in Minucii Octavio n. 9. expositam.

[3]) *Aut si non* aeternitatem tali pretio putes comparandam, *ideo nec credenda* talia crimina. Etiamsi credideris talibus criminibus aeternitatem esse pro-

ris, nego te velle; etiamsi volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? Alia nos, opinor, natura; Cynopaene aut Sciapodes? Alii ordines dentium, alii ad incestam libidinem nervi? Qui ista credis de homine, potes et facere: homo es et ipse. quod et christianus. Qui non potes facere, non debes credere.

38. Homo est enim et christianus, quod et tu. Sed ignorantibus subjicitur et imponitur [1]). Nihil enim tale de christianis as-

---

merendam, nego te velle hac via ad illam pertingere. *Cynopaene*, cynocephali homines caninis capitibus *Sciapodes.* Ita appellat Plinius l. 7. c. 2 quaedam hominum monstra „quod in majore aestu humi jacentes supini umbra se pedum protegant.“ *Qui ista credis*, si credis haec hominem posse, posses et tu haec patrare.

[1]) *Ignorantibus subjicitur.* Ignorantes circumveniuntur et decipiuntur. Occurrit hic exceptioni, illos, qui volunt fieri christiani, haec crimina celari. Sed advertit Tertullianus omnibus hos rumores esse notos, hinc certe attendent et omni diligentia investigabunt in eorum veritatem. Praeterea *volentibus initiari* etc. Possent tamen verba: *Nihil enim tale*, ad exceptionis confirmationem referri, ut sit sensus: Ignorantes circumveniuntur, quia hos rumores ignorant, hinc non attendunt, non investigant. *Atquin*, respondet Tertullianus etc.

severari sciebant, observandum utique sibi et omni vigilantia investigandum. Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quae praeparanda sint describere. Tum ille: „Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat; item panis, quo sanguinis virulentiam colligas; praeterea candelabra et lucernae et canes aliqui et offulae, quae illos ad eversionem luminum extendant. Ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis.“ Quid si noluerint vel nullae fuerint? quid denique singulares [1]) christiani? Non erit, opinor, legitimus christianus nisi frater aut filius. Quid nunc, et si ista omnia ignaris praepa-

---

[1]) *Singulares*, quibus nec mater, nec soror, nec cognatae in vivis. Non erit legitimus christianus secundum vestras calumnias, nisi habeat sororem vel matrem (hinc nisi sit *frater* vel *filius*) quacum possit concumbere. Postea *cognoscunt*, haec crimina, cum ergo non produnt, *sustinent*, pacate ferunt et *ignoscunt* ea religioni nostrae. (Tota haec demonstratio est ad absurdum). Neque dici potest, eos timere poenam, cum potius mereantur a quacunque poena liberari, si ejusmodi crimina manifestent, potiusque perire praeferent, quam cum talium scelerum conscientia vivere. Sed concedamus eos timere, *cur* ergo *etiam perseverant* in religione christiana?

rantur? Certe postea cognoscunt et sustinent et ignoscunt. Timent plecti, si proclament, qui defendi merebuntur; qui etiam ultro perire malint, quam sub tali conscientia vivere. Age nunc, timeant; cur etiam perseverant? Sequitur enim, ne ultra velis id te esse, quod si prius scisses, non fuisses.

CAPUT IX.

Crimina in christianos conjecta diluit atque in gentiles retorquet et quidem 40, 41, 42. crimen infanticidii; 43. crimen de sanguinis pabulo, a quo 44; christiani maxime abhorrent; 45. crimen incestus. 46. quam pudica christianorum vita.

40. Haec quo magis refutaverim, a vobis fieri ostendam partim in aperto, partim in occulto, per quod [1]) forsitan et de nobis credidistis. Infantes penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii, qui eosdem sacerdotes in eisdem ar-

[1]) *Per quod.* Quia talia crimina ipsi patratis, similia de nobis creditis. Cf. ad sequentia Minucium Fel. c. 30.

boribus templi sui obumbratricibus scelerum [1]) votivis crucibus exposuit, teste militia patriae nostrae, quae id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in occulto perseveratur hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt christiani, nec ullum scelus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliqui deus mutat. Cum propriis filiis Saturnus non pepercit, extraneis utique non parcendo perseverabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, et libentes respondebant et infantibus blandiebantur, ne lacrimantes immolarentur. Et tamen multum homicidio parricidium differt [2]).

41. Major aetas apud gallos Mercurio prosecatur. Remitto [3]) fabulas tauricas the-

---

[1]) *Obumbraticibus scelerum.* Arbores dicit tenebris suis obscurasse scelera templorum et sacrorum. *Votivis crucibus.* Haec Havercamp cum Rigaltio ita explicat: „Tiberium istum ex votivis arboribus votivas fecisse cruces, in quibus scelerati isti sacerdotes pulchre pendebant tamquam anathemata ex voto." Hoc autem supplicium exsequebantur milites e loco patrio Tertulliani. *Non soli vos christiani contemnunt* servantes suos ritus non obstantibus vestris legibus et poenis, sed et hi Saturni cultores, neque enim . . .

[2]) *Differt.* Excedit parricidium, quale hi Saturni cultores patrant, homicidium, quod nobis imputatur.

[3]) *Remitto*, relinquo, nolo referre fabulas tauricas,

atris suis. Ecce in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Jupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarii, inquitis. Hoc, opinor, minus quam hominis. An hoc turpius, quod mali hominis? certe tamen de homicidio funditur. O Jovem christianum et solum patris filium de crudelitate!

42. Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio [1]) perpetretur, licet

---

quibus resonant theatra. Cf. de his Minucium l. c. *In urbe Aeneadarum* i. e. Romae. *Bestiarii* nocentes, qui in arena cum bestiis congrediebantur, vel in horum inopia, alii. *Hoc, opinor* etc. num propterea, quia est bestiarius, minus est homo? *O Jovem christianum*, qui etiam homicidio gaudet, ut Deus christianorum, qui (secundum gentilium calumnias) infanticidio colitur, et *solum patris filium*, quia solus crudelitatem patris Saturni suos filios secundum ethnicorum fabellas vorantis evasit.

[1]) *Sacro an arbitrio*, utrum in sacrificio an sponte sua quis interficiat infantem, licet magnum sit discrimen inter parridium et homicidium. Postquam ostendit eadem vel atrociora etiam facinora committi ab idolorum cultoribus, dextere se in judices et christianorum adversarios vertit illorum conscientiam pulsans, utrum non ipsi sint rei infanticidii, cum infantes necent crudelius forte adhuc quam christiani (secundum gentilium opiniones), qui tamen vel abortum exhorrent, quanto magis infanticidium.

parricidium homicidio intersit, convertar ad populum. Quot vultis ex his circumstantibus et in christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis justissimis et severissimis in nos praesidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent? Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus exponitis, ferro enim mori aetas quoque major optaverit. Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est prohibere nasci, nec refert, natam quis eripiat animam an nascentem disturbet. Homo est et qui est futurus; etiam fructus omnis jam in semine est.

43. De sanguinis pabulo et ejusmodi tragicis ferculis [1]) legite, necubi relatum sit — est apud Herodotum, opinor — defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio

---

[1]) Jam alterum crimen de pabulo crudae et sanguinis haustu in adversarios retorquet. *Necubi*, ne forte alicubi.

quid [1]) et sub Catilina degustatum est. Ajunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi. Longe excurro. Hodie istic Bellonae sacratos sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus esui datus signat. Item illi, qui munere [2]) in arena noxiorum jugulatorum sanguinem recentem, de jugulo decurrentem, exceptum avida siti comitiali morbo medentes hauserunt, ubi sunt? item illi, qui de arena ferinis obsoniis coenant, qui de apro, qui de cervo petunt? Aper ille quem cruentavit, colluctando detersit [3]); cervus ille in gladiatoris sanguine jacuit. Ipsorum urso-

---

[1]) *Nescio quid.* Recte dubitantis more id expressit auctor, quoniam nec ipse Sallustius asseverat, sed ut rumorem ponit: „Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam etc.“ *Gentiles* i. e. populares Cf. pro sequentium intelligentia Minucium Fel. n. 30. cum annot.

[2]) *Munere*, qui in ludis, spectaculis.

[3]) *Detersit.* Aper ille, quem plures ex vobis comedere solent, plenus est sanguine illius, quem occidit. Totus est Tertullianus in eo, ut ostendat coenas gentilium, in quibus apponuntur bestiae de arena, non multum distare a tragicis ferculis, quae christianis tribuuntur per calumniam, cum bestiae illae sanguine humano pastae et cruentatae sint.

rum alvei appetuntur cruditantes adhuc de visceribus humanis. Ructatur proinde ab homine caro pasta de homine. Haec qui editis, quantum abestis a conviviis christianorum? Minus autem et illi faciunt, qui libidine fera humanis membris inhiant, quia vivos vorant? minus humano sanguine ad spurcitiam consecrantur, quia futurum sanguinem lambunt? Non edunt infantes plane, sed magis puberes.

44. Erubescat error vester christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus, qui propterea suffocatis quoque et morticinis abstinemus, ne quo modo sanguine contaminemur vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta [1]) christianorum botulos etiam cruore distentos admovetis, certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos sanginem pecoris

---

[1]) *Inter tentamenta.* Inter ea, quae ad tentandam christianorum constantiam seu ad alliciendos eos ad lapsum a fide proponitis, admovetis etiam *botulos cruore distentos*, farcimina sanguine repleta (Blutwürste), adeo estis certi horum esum christianis esse illicitum, ut illorum comestio lapsus sit argumentum.

horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte suaviorem eum experti? Quem quidem et ipsum proinde examinatorem christianorum adhiberi oportebat, ut foculum, ut acerram [1]). Proinde enim probarentur sanguinem humanum appetendo quemadmodum sacrificium respuendo; alioquin negandi, si non gustassent, quemadmodum si immolassent. Et utique non deesset vobis in auditione custodiarum et damnatione sanguis humanus.

45. Proinde incesti qui magis quam quos ipse Jupiter docuit [2])? Persas cum suis ma-

---

[1]) *Ut foculum, ut acerram.* Si ergo christiani adeo inhiant sanguini humano, eo tamquam criterio, signo uti poteritis ad dignoscendos christianos, quemadmodum utimini *foculo* et *acerra*, incenso igni injiciendo. Sicut enim christianos agnoscitis, si hanc actionem sacrificialem respuunt, ita illos agnoscetis, si sanguinem appetunt humanum. Facile autem vobis est hoc tentamen, cum abundetis sanguine humano, quem effunditis in judiciis et damnatione eorum, qui custodiis detinentur (*custodiarum*).

[2]) Postquam primum et alterum crimen diluit atque in ethnicos retorsit, tertium incesti (cf. n. 32) simili repellit ratione. Plurimae exstant illius incisi *Ἠλαυνε* etc. lectiones, sed pro arbitrio, ut videtur, excogitatae. Nostrae teste Kayser optimi codd. et locus gemellus l. 1. ad nat. c. 16. favent. Refert

tribus misceri Ctesias refert. Sed et Macedones suspecti, quia, cum primum Oedipum tragoediam audissent, ridentes incesti dolorem: *Ἤλαννε*, dicebant, *εἰς τὴν μητέρα*. Jam nunc recogitate, quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materias passivitate [1]) luxuriae. Inprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua praetereunte misericordia extranea, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari. Et simul error impegerit, exinde jam traduc proficiet incesti serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocunque in loco, domi, peregre, trans freta comes est libido, cujus ubique saltus facile possunt ali-

---

scil. macedones, cum vidissent Oedipi tragoediam et ejus dolorem audissent propter incestum cum matre patratum, irrisisse ipsum de hoc facto dolentem, sibi invicem quasi dicentes: quid tam mali fecit etc.

[1]) *Passivitate* promiscua frequentia. *Praetereunte misericordia*, ab aliquo misericorde praetereunte. Amat abstracta ponere pro concretis. Supra *erroribus* pro errantibus. Ostendit quam facile gentiles incesti crimen possint committere. Cum enim infantes tam saepe exponant, fieri poterit, ut per errorem, quin id sciant, cum filia, consanguinea peccent, vel fratres cum sororibus etc.

cubi ignaris filios pangere vel ex aliqua seminis portione, uti adspersum genus per commercia humana concurrat in memorias suas, neque eas caecus incesti sanguinis agnoscat.

46. Nos ab isto eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, quantumque a stupris et ab omni post matrimonium excessu, tantum et ab incesti casu tuti sumus. Quidam multo securiores totam vim hujus erroris virgine continentia depellunt, senes pueri [1]). Haec in vobis esse si consideraretis, proinde in christianis non esse perspiceretis. Idem oculi renunciassent utrumque. Sed coecitatis duae species facile concurrunt, ut qui non vident quae sunt, videre videantur quae non sunt. Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestoribus dicam.

CAPUT X.

47. Summa causae in quo sita. 48. Gentilium dii homines fuere, quod probatur 49. si id demonstratur de Saturno, a quo omnis deorum turba. Porro manifestum est Saturnum fuisse hominem.

47. Deos, inquitis, non colitis, et pro im-

---

[1]) *Senes pueri.* Usque ad senectutem virgines,

peratoribus sacrificia non penditis [1]). Sequitur, ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobis ipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegii et majestatis rei convenimur. Summa haec causa, imo tota est [2]), et utique digna cognosci, si non praesumptio aut iniquitas judicet, altera quae desperat, altera quae recusat veritatem.

48. Deos vestros colere desinimus, ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, uti probemus, non esse illos deos, et idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dei fuissent. Tunc et christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret, illos deos esse. Sed nobis, inquitis, dei sunt. Appellamus et provocamus a vobis ad conscientiam vestram; illa nos judicet, illa nos damnet,

---

pudici, ut pueri. Cf. hanc christianorum pudicitiam laudatam a Minucio n. 34. *Haec* scil crimina *si in vobis* etc.

[1]) Altera criminatio in christianos conjecta.

[2]) *Summa haec causa.* Tota nostra causa, omne crimen in hoc consistit, quod deos non colamus: haec causa digna examine, dummodo non judicet *praesumptio*, animus praejudiciis praeoccupatus, qui veritatem videre nequit, aut *iniquitas, quae recusat veritatem.* Cf. ad sequentia Minucium n. 21 ss.

si poterit negare, omnes istos deos vestros homines fuisse. Si et ipsa inficias ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur, de quibus eos didicit, testimoninm perhibentibus ad hodiernum et civitatibus, in quibus nati sunt, et regionibus, in quibus aliquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur.

49. Nunc ergo per singulos decurram tot ac tantos novos, veteres, barbaros, graecos, romanos, peregrinos, captivos, adoptivos, proprios, communes, masculos, feminas, rusticos, urbanos, nauticos, militares? Otiosum est etiam titulos persequi; ut colligam in compendium, et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis; certe enim oblitos agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est; ab illo census totius vel potioris et notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit [1]), id et de posteritate conveniet. Saturnum itaque, si quantum literae docent, neque Diodorus graecus aut Thallus, neque Cassius Severus

---

[1]) *Quod de origine constiterit.* Si constiterit Saturnum totius divinitatis originem hominem et mortalem etc. fuisse, id etiam de posterioribus diis, ejus prole, quin id de singulis demonstretur, tenendum erit. En demonstrationem (de omnibus diis instituendam) in compendium colligatam, contractam.

aut Cornelius Nepos, neque ullus commentator, ejusmodi antiquitatum aliud quam hominem promulgaverunt; si quantum rerum argumenta, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones postque Attica hospitia consedit, exceptus a Jano, vel Jane, ut Salii [1]) volunt. Mons, quem incoluerat, Saturnius dictus, civitas, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur. Ab ipso primum tabulae et imagine signatus nummus, et inde aerario praesidet. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine; et quia ab homine, non utique de coelo et terra. Sed cujus parentes ignoti erant, facile fuit eorum [2])

---

[1]) *Ut Salii*; cod. Erlang. et Fulvius Ursinus: *ut alii. Depalaverat*, palis impactis statuerat et circumcluserat. *Post Oenotriam*, postquam prius dicta fuerat Ooenotria *ἀπὸ τοῦ οἴνου.*

[2]) *Eorum* scil. coeli et terrae, quorum filius juxta gentilium fabellas dicebatur Saturnus. Probat autem hoc nomen nullam singularem prae se ferre dignitatem et praerogativam, cum omnes dici possimus filii coeli et terrae, quatenus aliquo sensu coelum et terra pater materque nostra appellari queunt, vel quatenus ex usu loquendi recepto, qui ex inopinato apparet, *de coelo lapsus* dicitur.

filium dici, quorum et omnes possumus videri. Quis enim non coelum ac terram matrem ac patrem venerationis et honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de coelo supervenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino ubique coelitem contigit dici; nam et terrae filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agebant, ut cujuslibet novi viri adspectu quasi divino commoverentur, cum hodie jam politi quos ante paucos dies luctu publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis jam de Saturno, licet paucis. Etiam Jovem ostendimus tam hominem quam ex homine, et deinceps totum generis examen [1]) tam mortale quam seminis sui par.

---

[1]) *Examen*, turbam. Jovem autem ostendit, probavit hominem, demonstrando, quod hucusque praestitit, Saturnum, ejus patrem, fuisse hominem. Omnes codd. habent *ostendemus*. Sed et propter orationis seriem et quia de Jove homine nihil sequitur, conjicit Kayser legendum esse *ostendimus*.

CAPUT XI.

50. Si post mortem facti sunt dii, admitti debet deus aliquis sublimior deificus. Ceterum 51. nulla horum deorum admittendorum ratio sufficiens: non necessitas, quod mundus absque illis diu jam constiterat: 52. nec quod rerum plurium exstiterint inventores, cum propterea non sint auctores: 53. nec eorum merita, cum fuerint talium criminum rei, propter quae 54. homines puniuntur et 55. plures exstiterint homines, qui hos deos excelluere.

50. Et quoniam sicut illos homines fuisse non audetis negare, ita post mortem deos factos instituistis asseverare, causas, quae hoc exegerint, retractemus. In primis quidem necesse est concedatis, esse aliquem sublimiorem deum et mancipem [1]) quendam divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi sumere potuissent divinitatem, quam non habebant, nec alius praestare eam non habentibus, nisi qui propiie possidebat. Ceterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra praesumitis, deos factos au-

---

[1]) *Mancipem quendam divinitatis*, quasi magnarium quendam divinitatis, quo sensu apud auctores juris mentio fit eorum, qui sunt mancipes viarum, salinarum etc.

ferendo factorem. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes scilicet conditionis melioris potestatem.

51. Igitur si est qui faciat deos, revertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, nisi si ministeria et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus deus. Primo indignum est, ut alicujus opera indigeret, et quidem mortui, cum dignius ab initio deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operae locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et infectum secundum Pythagoram, sive natum factumve secundum Platonem, semel utique in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum omni rationis gubernaculo [1]) inventum est. Imperfectum non potuit esse, quod perfecit omnia. Nihil Saturnum et Saturniam gentem exspectabat.

---

[1]) *Cum omni rationis gubernaculo*, cum providentia, legibus, quibus omnia sapientissime gubernantur. *Imperfectum.* Hoc referri debet ad mundum, qui imperfectus non fuit, qui jam ab initio, cum nondum essent isti dii administri, omnia perficiebat. Nam et a primordio pluviae de coelo ruebant etc.

Vani erunt homines, nisi certi sint, a primordio et pluvias de coelo ruisse et sidera radiasse et lumina floruisse et tonitrua mugisse et ipsum Jovem quae in manu ejus ponitis fulmina timuisse; item omnem frugem ante Liberum, Cererem et Minervam, imo ante illum aliquem principem hominem [1]) de terra exuberasse, quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri.

52. Denique invenisse dicuntur necessaria ista vitae, non instituisse. Quod autem invenitur, fuit, et quod fuit, non ejus deputabitur qui invenit, sed ejus qui instituit; erat enim antequam inveniretur. Ceterum si propterea Liber deus, quod vitem demonstravit, male cum Lucullo actum est, qui primus cerasia ex Ponto Italiae promulgavit[2]), quod non est propterea consecratus ut frugis novae auctor, quia ostensor. Quamobrem si ab initio et instructa et certis exercendo-

---

[1]) *Principem hominem* i. e. primum hominem, qui humani generis exstitit principium. *Quia nihil* etc. quia omnia ad hominum sustentationem et conservationem destinata seu provisa debuerunt ante hominis creationem fieri et produci.

[2]) *Promulgavit.* Lucullus primus cerasia ex Ponto in Italiam intulit et in italorum pertulit notitiam.

rum officiorum suorum rationibus dispensata universitas constitit, vacat ex hac parte causa allegendae humanitatis in divinitatem, quia quas illis stationes et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio quam et fuissent, etiamsi deos istos non creassetis.

53. Sed convertimini ad causam aliam, respondentes, collationem divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. Et hinc concedetis, opinor, illum deum deificum justitia praecellere, qui non temere nec indigne nec prodige tantum praemium dispensarit. Volo igitur merita recensere, an ejusmodi sint, ut illos in coelum extulerint et non potius in imum tartarum merserint, quem carcerem poenarum infernarum, cum vultis, affirmatis. Illuc enim abstrudi solent impii quique in parentes et incesti in sorores et maritarum adulteri et virginum raptores et puerorum contaminatores et qui saeviunt, et qui occidunt, et qui furantur, et qui decipiunt et quicunque similes sunt alicujus dei vestri, quem neminem integrum a crimine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis.

54. Atquin ut homines illos fuisse non possitis negare, etiam istae notae accedunt, quae nec deos postea factos credi permittunt. Si enim vos talibus puniendis praesidetis, si,

commercium, colloquium, convictum malorum et turpium probi quique respuitis, horum autem pares deus ille majestatis suae consortio adscivit, quid ergo damnatis quorum collegas adoratis? Suggillatio est in coelo vestra justitia [1]). Deos facite criminosissimos quosque, ut placeatis deis vestris. Illorum est honor consecratio coaequalium.

55. Sed ut omittam hujus indignitatis retractatum, probi et integri et boni fuerint, quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis? aliquem de sapientia Socratem, de justitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de copia Croesum, de eloquentia Demosthenem. Quis ex illis deis vestris

---

[1]) *Sugillatio est.* Vestra justitia, qua juste punitis reos, est reprehensio deorum vestrorum, qui similia crimina patrarunt. Quae sequuntur mordacem continent ironiam. Facite criminosos potius deos, sic placebitis deis vestris etc. Sed ut omittam accuratius expendere, quam hoc sit indignum, dato, non concesso, quod dii illi fuerint, antequam in deorum numerum reciperentur, probi et justi, quot etc. *Aliquem de sapientia Socratem*, i. e. aliquem propter sapientiam alterum Socratem, vel etiam aliquem propter sapientiam potiorem diis vestris ut Socratem etc.

gravior et sapientior Catone, justior et militarior Scipione? quis sublimior Pompejo, felicior Sylla, copiosior Crasso, eloquentior Tullio? Quanto dignius istos deos ille adsumendos exspectasset, praescius utique potiorum? Properavit, opinor, et coelum semel clausit et nunc utique melioribus apud inferos mussitantibus erubescit.

CAPUT XII.

56. Gentilium numina mortuorum inania sunt nomina eorumque simulacra ab hominibus pro arbitrio conficta. 57. Modum quo efficiuntur belle irridet. Hinc 58. christiani deos contemnentes illos non laedunt, quia non sunt.

56. Cesso jam de isto, ut qui sciam, me ex ipsa veritate demonstraturum, quid non sint, cum ostendero, quid sint. Quantum igitur de deis vestris [1]) nomina solummodo video quorundam veterum mortuorum et fabulas audio et sacra de fabulis recognosco.

---

[1]) *Quantum igitur de deis vestris* scil. audio, video; seu quantum ad deos vestros attinet.

Quantum autem de simulacris ipsis, nihil aliud reprehendo [1]), quam materias sorores esse vasculorum instrumentorumque communium, vel ex iisdem vasculis et instrumentis quasi fatum consecratione mutantes licentia artis transfigurante, et quidem contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ut revera nobis maxime, qui propter ipsos deos plectimur, solatium poenarum esse possit, quod eadem et ipsi patiuntur, ut fiant[2]).

---

[1]) *Reprehendo* i. e. deprehendo. Nihil aliud deprehendo, quam materiam, ex qua confecta sunt idola, esse sororem illius materiae i. e. eandem, e qua vascula communia conficiuntur; vel idola fieri ex iisdem vasculis, quae ita consecratione *fatum* i. e. destinationem mutant, *licentia artis* seu arbitrio artificis ea transfigurante.

[2]) *Ut fiant* scil. dii. Pulchre ostendit hic Tertullianus, quomodo dii, ut fiant, eadem patiantur quae christiani, qui illos respuunt. *Cruci et stipiti.* Plastae enim cum aliquod simulacrum *deformare*, effingere, formare velint, necesse habent erectum ponere stipitem, cui corpus circumstruatur et lignum transversum, ut brachia formentur. *Dedicatur*, incipit, initium sumit. *Cervices ponimus*, capite plectimur, capita christianis abscinduntur, sed et dei vestri absque capite sunt, antequam adhibentur plumbum (in statuis e metallo) et glutinum (in statuis ex ligno vel argilla confectis) et *gomphi*, clavi (in colossis), quibus caput trunco

57. Crucibus et stipitibus imponitis christianos. Quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa? in patibulo primum corpus dei vestri dedicatur. Ungulis deraditis latera christianorum. At in deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae et runcinae et scobinae. Cervices ponimus. Ante plumbum et glutinum et gomphos sine capite sunt dei vestri. Ad bestias impellimur. Certe quas Libero et Cybele et Coelesti applicatis [1]). Ignibus urimur. Hoc et illi a prima quidem massa. In metalla damnamur. Inde censentur dei vestri. In insulis religamur. Solet et in insula aliqui deus vester aut nasci aut mori. Si per haec constat divinitas aliqua,

---

jungatur. Cf. cum his quae scribit Minucius n. 23.

[1]) *Applicatis*, scil. horum deorum curribus, quibus trahendis jungebant bestiae feroces, tigrides etc., quas etiam in christianos immittebant. *Inde censentur*, originem suam trahunt dii vestri, qui ex metallo conficiuntur, ad eruendum vero et effodiendum metallum damnabantur christiani. *Constat*, constituitur, efficitur. *Et numina erunt dicenda supplicia*, supplicia erunt deifica, vel abstractum pro concreto, qui supplicio afficiuntur erunt totidem numina.

ergo qui puniuntur, consecrantur et numina erunt dicenda supplicia.

58. Sed plane non sentiunt has injurias et contumelias fabricationis suae dei vestri, sicut nec obsequia. O impiae voces, o sacrilega convicia [2])! Infrendite, inspumate! Iidem estis, qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis. Igitur si statuas et imagines frigidas, mortuorum suorum simillimas non adoramus, quas milvi et mures et araneae intelligunt, nonne laudem magis quam poenam merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim videri laedere eos, quos certi sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ab ullo patitur, quia non est.

CAPUT XIII.

59. Ipsi gentiles suos deos contemnunt, dum alios aliis praeferunt, eos 60. vel tributis subjiciunt, et 61. simili ratione colunt, ut mortuos suos eorumque 62. numerum aliis adlectis recentibus augent.

59. Sed nobis dei sunt, inquis. Et quo-

---

[1]) *O impiae voces* etc. dicetis scil.; infrendite, inspu-

modo vos e contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, qui quos praesumitis esse, negligitis; quos timetis, destruitis, quos etiam vindicatis, illuditis? Recognoscite, si mentior. Primo qui cum alii alios colitis, utique quos non colitis, offenditis. Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest procedere, quia nec electio sine reprobatione. Jam ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam ut supra praestrinximus [1]), status dei cujusque in senatus aestimatione pendebat. Deus non erat, quem homo consultus noluisset et nolendo damnasset.

60. Domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in caccabulum de Saturno, aliquando in trullam [2])

---

mate propterea adversus nos, sed mementote eosdem vos esse, qui Senecam etc. Hujus l. *de superstitione romanorum* meminit Augustinus l. 6. de civit. Dei.

[1]) *Ut supra praestrinximus*, al. *perstrinximus*, ut supra advertimus (n. 23.) *status Dei*, utrum esset deus habendus necne, pendebat a senatus aestimatione seu arbitrio.

[2]) *Caccabulum*, *trulla* vasa hic significant immun-

de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est dum diu colitur, ut quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. Publicos aeque publico jure foedatis, quos in hastario vectigales habetis [1]).

---

dis usibus destinata. *Ut quisque contritus est.* Hoc solet fieri, si haec simulacra vetustate sunt jam attrita, vel si dominum magis premit domestica necessitas.

[1]) Ad h. l. haec annotat Rigaltius: „*Hastarium* est liber hastarius, seu tabularium et regestum vectigaliorum, quae sub hasta et voce praeconis quinquennio quoque addici redemptoribus solebant. Sic foricae conducebantur, sic forum olitorium (in quo olera vendebantur) et alia hujusmodi publica; nam et Serapea et Capitolia eodem jure proscripta. Denique sub eadem hasta et Capitolium et olitorium addicebatur petenti redemptori. Sed quid transibat ad redemptorem ea addictione? Hoc videlicet, ut olitorio foro in quinquennium addicto ex mercimoniis, quae inibi toto eo tempore proponerentur, certas stipes cogeret; similiter Capitolio conducto exigeret mercedes (ab iis qui illud frequentabant) pro iis, quae notat ipse Tertullianus l. 1. ad Nationes c. 10. pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis," adeo ut non liceret gratis nosse deos (ut infra dicit), sed ingens inde proveniret aedituis et custodibus emolumentum. Hoc ergo modo romani subjiciendo deos iisdem vectigalium legibus, quibus alia erant obnoxia, eos foedabant.

Sic Capitolium, sic olitorium forum petitur; sub eadem voce praeconis, sub eadem hasta, sub eadem annotatione quaestoris divinitas addicta conducitur. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa [1]) ignobiliora, nam hae sunt notae captivitatis; dei vero, qui magis tributarii, magis sancti, imo qui magis sancti, magis tributarii. Majestas quaestuaria efficitur[2]); circuit cauponas religio mendicans. Exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri; non licet deos nosse gratis, venales sunt.

61. Quid omnino ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? Aedes proinde, aras proinde. Idem habitus et insignia in statuis; ut aetas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est. Quo differt ab epulo Jovis silicernium, a

---

[1]) *Stipendio censa*, ii homines, qui obnoxii erant exactioni capitum (Kopfsteuer), ignobiliores censebantur, nam talis census, tributum, nota, signum erat servitutis. Apud vos autem dii, quo eminentiores eo plus tributo sunt obnoxii.

[2]) Gentilium turpissimum lucrum arguit, apud quos sacerdotes Cybeles stipem ostiatim exigebant. Sequentibus explicat, quomodo *majestas quaestuaria efficitur*.

simpulo obba, ab haruspice pollinctor [1])? Nam et haruspex mortuis apparet.

62. Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicitis. Accepto ferent dei vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui [2]). Sed cum Larentinam, publicum scortum, velim saltem Laïdem aut Phrynen inter Junones et Cereres et Dianas adoretis; cum Simonem magum statua et inscriptione sancti Dei inauguratis [3]), cum de paedago-

---

[1]) *Ab epulo Jovis* etc. Epulum coena est Jovi jam grandi deo sacra; *silicernium* proprie erat convivium funebre senibus exhibitum. *Simpulum* vel simpuvium vas erat, quo in sacrificiis vinum libabatur; *obba* vero erat vasis ventricosi genus, quo diis manibus libabatur. Le Prieur. *Pollinctor* qui mortuorum corpora curat et ungit. *Nam et haruspex mortuis apparet*, circa mortua cadavera occupatur.

[2]) *Domini sui*, qui scil. eos pro sua auctoritate deos fecerunt. *Laïdem aut Phrynen.* Erant ambae notae meretrices.

[3]) Hujus statuae Simoni mago erectae plures alii patres meminerunt, ut Justinus apol. 1. n. 56; Irenaeus l. 1. c. 23; Eusebius hist. eccl. 2, 13, Cyrillus hieros. cat. 6. n. 14. Repertus autem fuit a. 1574. in insula tiberina lapis, statuae olim basis, hac notatus inscriptione: *Semoni sanco Deo Fidio sacrum.* Jam vero censuerunt nonnulli, hanc esse illam statuam a Tertulliano memoratam; alii hanc

giis aulicis nescio quem synodi deum facitis, licet non nobiliores dei veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt, hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit.

CAPUT XIV.

63. Gentiles ipsos contemnere deos probat Tertullianus ex victimis quas offerunt; 64. ex poetis, qui contumeliose de iis scribunt; 65. ex philosophis, qui eos spernunt.

63. Nolo et ritus vestros recensere, non

---

statuam contendunt sacram fuisse Semoni sabinorum deo, qui pactis et foederibus praeerat, *Sancus* a sanciendo dictus; propter nominis vero similitudinem Justinum fuisse deceptum illamque statuam Simoni mago dicatam putasse: nonnemini tamen haud improbabile videtur, et *Semoni* et *Simoni* mago statuas fuisse positas. — *Quem synodi deum.* Hujus l. lectio in codd. est corrupta. Sensus vero videtur: Cum recentes ut Simonem magum et juvenes corruptos (respicere videtur Antinoum ab Hadriano, qui illum perdite amabat, inter deos relatum) inter deos referatis, injuriam sibi factam putabunt dii veteres, licet his recentioribus non meliores, aliis licuisse divinitatis honores consequi, quod ipsis solis antiquitas contulit.

dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis, cum de opimis et integris supervacua quaeque truncatis, capitula et ungulas, quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis, cum de decima Herculis [1]) nec tertiam partem in aram ejus imponitis: laudabo magis sapientiam, quod de perdito aliquid eripitis.

64. Sed conversus ad literas vestras, quibus informamini ad prudentiam et liberalia officia, quanta invenio ludibria! Deos inter se propter trojanos et achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Aeneam paene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet; Martem tredecim mensibus in vinculis paene consumptum; Jovem, ne eandem vim a ceteris coelitibus experiretur, opera cujusdam monstri liberatum, et nunc flentem Sarpedonis casum, nunc foede subantem in sororem sub commemora-

[1]) *De decimo Herculis*, quae ipsi ex lege erat offerenda. *De perdito*, quod alioquin perditum esset, utpote idolo inani oblatum. Pulchre exprobrat Tertullianus gentilibus deorum contemptum, cum vel pessimas diis victimas offerrent, vel deteriores ejus partes. Eundem dein probat ex ipsis libris, quibus vel pueri in scholis instituebantur.

tione non ita dilectarum jampridem amicarum. Exinde quis non poëta ex auctoritate principis sui [1]) dedecorator invenitur deorum? Hic Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit; ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est et ille de lyricis, Pindarum dico, qui Aesculapium canit avaritiae merito, quia medicinam nocenter exercebat, fulmine judicatum. Malus Jupiter, si fulmen illius est, impius in nepotem, invidus in artificem. Haec neque vera prodi neque falsa confingi apud religiosissimos oportebat. Nec tragici quidem aut comici parcunt, ut non aerumnas vel errores domus alicujus dei praefentur.

65. Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum et hircum et canem dejerabat[2]). Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Plane olim, id est semper, veritas odio est.

[1]) *Principis sui* i. e. Homeri, qui ejusmodi fabellas narrat.

[2]) *Dejerabat* i. e. jurabat per quercum etc., ut ostenderet se deos non majoris facere, quam quercus, canes etc. *Cum poenitentia sententiae.* Poenituit suae sententiae athenienses, hinc *rescissa damnatio* et velut suffragium pro Socrate ejusque de diis sententia latum ab iisdem fuit.

Tamen cum poenitentia sententiae athenienses et criminatores Socratis postea afflixerint et imaginem ejus auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit, et romanus cynicus Varro trecentos Joves, sive Jupitros [1]) dicendos, sine capitibus introducit.

CAPUT XV.

66. Hunc deorum contemptum penes gentiles probant praeterea theatra, 67. spectacula gladiatoria, 68. sacrilegia in templis perpetrata. Hinc 69. cum christiani illos non colunt, veritatis cultores haud obscure probantur.

66. Cetera lasciviae ingenia etiam voluptatibus vestris per deorum dedecus operantur [2]). Dispicite Lentulorum et Hostiliorum

---

[1]) Alii legunt *Jupiteres*. Quo autem sensu illos *sine capitibus* inducit, non facile est dicere. Forte idcirco, quia tot Joves, quos antiquitas excogitavit, enumerando evidenter probavit, eos esse phantasiae figmentum, carere existentia, proin omni divinitate, hinc eos velut capite truncavit.

[2]) Cetera lasciviae *ingenia* seu artes voluptatibus

venustates, utrum mimos an deos vestros in jocis et strophis rideatis: moechum Anubin et masculum Lunam et Dianam flagellatam et Jovis mortui testamentum recitatum et tres Hercules famelicos irrisos. Sol et histrionum literae omnem foeditatem eorum designant. Luget Sol filium [1]) de coelo jactatum laetantibus vobis, et Cybele pastorum suspirat fastidiosum non erubescentibus vobis, et sustinetis Jovis elogia cantari et Junonem, Venerem, Minervam a pastore judicari. Ipsum quod imago dei vestri ignominiosum caput et famosum vestit, quod corpus impurum et ad istam artem effeminatione productum Minervam aliquam vel Herculem repraesentat, nonne violatur majestas et divinitas constupratur laudantibus vobis?

---

vestris *operantur*, serviunt, ancillantur, *per deorum dedecus*, exponendo deos vestros omnium irrisioni. *Lentulorum* et *Hostiliorum venustates.* Videntur Lentulus et Hostilius fuisse famosi histriones et mimi gestuum venustate celebres.

[1]) *Filium* scil. Phaetontem. *Fastidiosum*, amores suos spernentem. *Elogia*, quibus dicebatur cygnus, taurus etc., quae in mentem revocabant ejus adulteria. *A pastore*, a Paride, qui erat pastor. *Ipsum quod imago* etc. Respicit scenicum apparatum et in primis larvas, quibus caput suum inserebant histriones, et ait, hisce ipsis repraesentationibus violari deorum majestatem.

67. Plane religiosiores estis in cavea [1]), ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dei vestri, argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi quod et ipsos deos vestros saepe noxii induunt. Vidimus aliquando castratum Attin, illum deum ex Pessinunte, et qui vivus ardebat, Herculem induerat. Risimus et inter ludicras meridianorum crudelitates [2])

---

[1]) *In cavea*, in arena gladiatorum. *Noxii*, rei ad gladiatorium certamen destinati, quandoque deos repraesentare, ac pati cogebantur ea, quae passos esse deos poetae fabulati sunt.

[2]) *Meridianorum crudelitates.* Ad h. l. haec annotat Havercamp: „Non erant hi legitimi gladiatores, sed fere ii, qui ex spectaculo matutino et bestiariis reliqui facti erant, quibus, quamvis bestias evasissent, tamen missio non dabatur; inter se enim committebantur post prandium ad internecionem nudi ad mortem concursuri, nefandum humanis oculis spectaculum meritoque a Seneca exagitatum . . . Ex hoc vero unico Tertulliani l. possumus colligere, quod si vel nulli vel pauci ex matutinis depugnatoribus superfuissent, talia etiam in cadaveribus fuisse perpetrata.“ *Jovis fratrem*, Plutonem. Fingebatur Pluto tamdiu cadavera malleo tundere et diducere, ut aurifabri metalla, donec nihil nisi trama, umbra figurae reliquum esset. Jam vero si ejusmodi repraesentationibus omne majestatis vestigium evanescit, tam actores quam spectatores rei sunt contemptus deorum.

Mercurium mortuos cauterio examinantem; vidimus et Jovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo deducentem. Singula ista quaeque adhuc investigare quis posset? Si honorem inquietant divinitatis, si majestatis vestigia obsoletant, de contemptu utique censentur tam eorum, qui ejusmodi factitant, quam eorum, quibus factitant.

68. Sed ludicra ista sint! Ceterum si adjiciam, quae non minus conscientiae omnium recognoscent, in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumque aedituorum et sacerdotum tabernaculis, sub iisdem vittis et apicibus et purpuris, thure flagrante, libidinem expungi [1]), nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de christianis querantur. Certe sacrilegi de vestris semper apprehenduntur. Christiani enim templa nec interdiu norunt. Spoliarent forsitan ea et ipsi, si et ipsi ea adorarent.

69. Quid ergo colunt qui talia non colunt? Jam quidem intellegi subjacet, veritatis esse cultores qui mendacii non sint, nec errare amplius in eo, in quo erasse se recog-

---

[1]) *Expungi*, expleri, perfici. Cf. Minucium m. 25.

noscendo cessaverunt. Hoc prius capite et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis [1]) ante tamen opinionibus falsis.

CAPUT XVI.

70. Religionis christianae rationem redditurus falsas prius opiniones refellit et in adversarios retorquet, ut christianos caput asininum colere, vel 71. crucem (tamquam simulacrum quoddam), vel 72. solem, vel 73. deum biformem.

70. Nam, ut quidam, somniastis, caput asininum esse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem ejusmodi inseruit. Is enim in quinta historiarum suarum bellum judaicum exorsus ab origine gentis, etiam de ipsa tam origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus, judaeos refert Aegypto expeditos [2]) sive, ut putavit,

---

[1]) *Repercussis*, rejectis et in adversarios retortis. Progreditur Tertullianus ad aliud disputationis argumentum: et rationem redditurus religionis christianae convellit primum falsas de illa opiniones.

[2]) *Expeditos*, qui se aegyptiorum laboribus durissimis expediverant, subtraxerant.

extorres vastis Arabiae in locis et aquarum egentissimis cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petituri aestimabantur, indicibus fontis usos, ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem [1]) consecrasse. Atque ita inde praesumptum opinor, nos quoque ut judaicae religionis propinquos eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert, Cnejum Pompejum, cum Hierusalem cepisset proptereaque templum adisset speculandis judaicae religionis arcanis, nullum illic reperisse simulacrum. Et utique si id colebatur, quod aliqua effigie repraesentabatur, nusquam magis quam in sacrario [2]) suo exhiberetur, eo magis, quia nec verebatur extraneos arbitros quamquam vana cultura. Solis enim sacerdotibus adire licitum; etiam conspectus ceterorum velo obpanso interdicebatur. Vos tamen non negabitis, et jumenta omnia et totos cantherios cum sua Epona coli a vobis.

---

[1]) *Superficiem*, caput.

[2]) *Sacrario*, templi parte secretiori, quae erat sancta sanctorum. *Nec verebatur extraneos arbitros*, quia ut mox explicat, isti non admittebantur in templi partem sacratiorem.

Hoc forsitan improbamur, quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinarii [1]) tantum sumus.

71. Sed et qui crucis nos religiosos putat consecraneus [2]) erit noster. Cum lignum aliquod propitiatur, viderit habitus, dum materiae qualitas eadem sit; viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit. Et tamen quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres Pharia, quae sine effigie rudi palo et informi ligno prostant? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur. Nos, si forte, integrum et totum deum colimus. Diximus originem deorum vestrorum

---

[1]) *Asinarii*, quod nos tantum asinum colamus. Cf. ad praecedentia Minucium n. 28.

[2]) *Consecraneus*, vel *consacraneus* similis cultus particeps. *Cum lignum* etc. Cum lignum aliquod colitur a vobis, parum refert, quod hujus ligni forma et figura a cruce differat, si eadem est materies ac velut corpus crucis et idoli i. e. lignum, proinde estis *consecranei* nostri. *Quae sine effigie*, sine aliqua forma et figura solum repraesentabantur rudi palo et informi ligno, tale vero quid erectum est saltem *pars crucis*. Nos proinde, si verum est quod crucem colimus, integrum saltem colimus Deum, vos vero erectum colentes stipitem, qui est pars tantum crucis dimidium Deum, partem Dei colitis. Respicit dein quae dixerat supra n. 57.

a plastis de cruce induci. Sed et Victorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina [1]) sint tropaeorum. Religio romanorum tota castrensis signa veneratur, signa jurat, signa omnibus deis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucum sunt; siphara illa vexillorum et cantabrorum stolae crucum sunt. Laudo diligentiam; noluistis incultas et nudas cruces consecrare.

72. Alii plane humanius et verisimilius solem credunt deum nostrum. Ad persas, si forte, deputabimur [2]), licet solem non in linteo depictum adoremus, habentes ipsum

---

[1]) *Intestina sint.* Crucis signum seu repraesentatio inest, intestina est tropaeis, hinc adorantes victoriam ut numen et hujus symbola tropaea, iterum estis crucis cultores. Ita semper retorquet acccusationem. *Castrensis* quae in castris exercebatur, *signa* militaria veneratur, (per) *signa jurat*, et milites facilius sacra omnia et profana polluunt, quam militiae sacramentum fallant. Cf. infra n. 110. *Omnes illi imaginum suggestus* signorum castrensium etc. apparatus splendidi *monilia crucum* ornatus crucum sunt. *Siphara* vela vexillorum . . . *stolae sunt* stolarum instar, quibus cruces ornantur.

[2]) *Ad persas deputabimur*, persae putabimur, nam illi solem adorabant. *In clypeo*, in coelo, quod clypei formam prae se fert.

ubique in suo clypeo. Denique inde suspicio, quod innotuerit, nos ad orientis regionem precari. Sed et plerique vestrum affectatione aliquando et coelestia adorandi ad solis ortum labia vibratis. Aeque si diem solis [1]) laetitiae indulgemus, alia longe ratione quam religione solis, secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni otio et victui decernunt, exorbitantes et ipsi a judaico more, quem ignorant.

73. Sed nova jam dei nostri in ista proxime civitate editio [2]) publicata est, ex quo

---

[1]) *Diem solis* i. e. dominicam. Quae hic dicit, ita expressit l. 1. c. 13. ad Nationes: „Qui solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem: non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus.“ Sensum vero ita exponit Havercamp: „Quid cavillari nos gaudetis, quasi diem solis hilares et voluptate diffluentes transigamus, pedem vestrum premimus, non longe absumus a vobis, vos enim ipsi diem Saturni, qui nostrum praecedit, a judaeis, quos non intelligitis, recepto more laetiori gulae et inertiae dicatis, ita a majorum moribus et institutis, quae peregrinos ritus invehi noluerunt, non tantum discedentes, sed et exorbitantes a vero judaeorum scopo, qui quietem illa die, non inertiam exigit.“

[2]) *Editio*, repraesentatio. *Frustrandis bestiis mercenarius noxius*, qui scil. cum nullam habuisset necessitatem pugnandi cum bestiis inter noxios illis non adddictus, tamen lucelli cupiditate, mercede pacta

quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum ejusmodi inscriptione: „Deus christianorum Ὀνοκοίτης.“ Is erat auribus asininis, altero pede ungulatus, librum gestans et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi[1]) debebant adorare statim biforme numen, quia et canino et leonino capite commixtos et de capro et de ariete cornutos et a lumbis hircos et a cruribus serpentes et planta vel tergo alites deos receperunt. Haec ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum quasi de conscientia[2]) praeterissemus. Quae omnia conversi jam ad demonstrationem religionis nostrae repurgabimus.

---

ipse lanistae se tradiderat. Pugnam cum bestiis vero eleganter frustrationem dicit, quoniam audacis illius artis maxima pars erat impetum bestiarum eludere. Ita Havercamp. Ὀνοκοίτης, ingens circa hanc vocem est lectionum farrago.

[1]) *Illi* i. e. gentiles.

[2]) *De conscientia*, ne quis putaret, nos idcirco aliquem horum rumorum absurdorum praeterisse, quod plane verus sit, quod conscii essemus, illum vere non falso de nobis proferri. Hos autem rumores falsos probabimus aggredientes jam religionis nostrae demonstrationem.

CAPUT XVII.

74. Deus, quem christiani colunt, unus est, mundi creator, incomprehensibilis: 75. huic testimonium ferunt et creaturae et naturalis uniuscujusque sensus.

74. Quod colimus, Deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo quo jussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit de nihilo expressit in ornamentum majestatis suae, unde et graeci nomen mundo *κόσμον* accomodaverunt. Invisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repraesentetur; inaestimabilis, etsi humanis sensibus aestimetur [1]). Ideo verus et tantus est. Ceterum quod videri communiter, quod comprehendi, quod aestimari potest, minus est et oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur et sensibus quibus invenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est. Hoc quod est[2]), Deum aestimari facit, dum aestimari

---

[1]) Cum his cf. quae habet Minucius n. 18. *Quibus occupatur*, usurpatur, videtur; *contaminatur*, attrectatur, comprehenditur.

[2]) *Hoc quod est* Ita fere omnes codd., fuld.

non capit. Ita eum vis magnitudinis et notum hominibus objicit et ignotum. Et haec est summa delicti nolentium recognoscere quem ignorare non possunt.

75. Vultis ex operibus ipsius tot ac talibus, quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, vultis ex animae ipsius testimonio comprobemus? Quae licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis circumscripta, licet libidinibus et concupiscentiis evigorata, licet falsis deis exancillata, cum tamen resipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua valetudine [1]), et sanitatem suam patitur,

---

Hoc est quod. Quo magis Deum aestimamus incomprehensibilem, eo verius illum aestimamus, apprehendimus. Ita *vis magnitudinis* Deum hominibus *notum* facit, quia creaturam rationalem ratione jam utentem latere nequit, et *ignotum*, quia est incomprehensibilis. *Summa delicti*, summum delictum, vel ut censet Havercamp, breve compendium. Cf. annot. ad Minucii n. 18.

[1]) *Cum tamen resipiscit* etc. Cum anima resipiscit ex tot praejudiciis, erroribus, libidinibus, quae illam opprimunt ut crapula, somnus, morbus, et *sanitatem suam patitur* i. e. secundum sana illa germina et principia a natura ipsa insita cogitat, judicat etc. *Deum* non deos nominat, quia revera verus Deus unus est. Hinc natura duce suffragium fert religioni

Deum nominat, hoc solo, quia proprie verus hic unus. „Deus bonus et magnus“ et: „Quod Deus dederit“ omnium vox est. Judicem quoque contestatur illum: „Deus videt“ et: „Deo commendo“ et: „Deus mihi reddet.“ O testimonium animae naturaliter christianae! Denique pronuncians haec non ad Capitolium, sed ad coelum respicit. Novit enim sedem Dei vivi; ab illa et inde descendit.

CAPUT XVIII.

76. Summa eorum, quae prophetae annunciarunt, quaeque 77. consignata sunt divinis literis, quae jam et versione alexandrina et per judaeos ubique dispersos omnibus factae sunt perviae.

76. Sed quo plenius et impressius [1]) tam ipsum quam dispositiones ejus et voluntates adiremus, adjecit instrumentum literaturae,

---

christianae. Cf. de hoc duplici Dei testimonio, creaturarum scil. et conscientiae egregie disserentem Minucium n. 17, 18.

[1]) *Impressius*, clarius. *Adiremus* utique cognitione, proin cognosceremus. *Instrumentum literaturae*, s. Scriptura. *In seculum*, in mundum.

si qui velit de Deo inquirere et inquisito invenire et invento credere et credito deservire. Viros enim justitiae innocentia dignos, Deum nosse et ostendere, a primordio in seculum emisit Spiritu divino inundatos, quo praedicarent, Deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo struxerit — hic enim est verus Prometheus, qui seculum certis temporum dispositionibus et exitibus ordinavit — exinde qui signa majestatis suae judicantis ediderit per imbres, per ignes; qui demerendo sibi disciplinas [1]) determinaverit, quas ignoratis et deseritis, sed observantibus his praemia destinarit; ut qui producto aevo isto judicaturus sit suos cultores in vitae aeternae retributionem, profanos in ignem aeque perpetem et jugem, suscitatis omni-

---

[1]) *Qui demerendo sibi*, qui cultum vivendique rationem instituit, qua posset placari, propitius reddi. Quae sequuntur corruptissima esse in codd. testatur Kayser, hinc difficillimum esse ea corrigere. „Omnes enim legi jubent, inquit, *quae ignoratis et deseritis et observantibus* etc. Medelam afferri posse censeo, si *quae* in *quas ignoratis*, dein *et observantibus* in *sed obs.* commutetur.“ Quam correctionem jam probarunt Rigaltius et Havercamp. *Producto* scil. ad finem, hinc consummato. Al. *qui peracto*. *Recensitis* vocatis et citatis ad tribunal ad rationem reddendam *utriusque meriti*, boni scil. et mali.

bus ab initio defunctis et reformatis et recensitis ad utriusque meriti dispunctionem.

77. Haec et nos risimus aliquando. De vestris sumus. Fiunt, non nascuntur christiani. Quos diximus praedicatores, prophetae de officio praefandi vocantur. Voces, eorum itemque virtutes, quas ad fidem divinitatis edebant, in thesauris literarum manent, nec istae latent. Ptolemaeorum eruditissimus, quem Philadelphum supernominant, et omnis literaturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum [1]), quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, ex suggestu Demetrii Phalerei, grammaticorum tunc probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a judaeis quoque postulavit, proprias atque vernaculas literas, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetae perora-verant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebraei retro, qui nunc judaei. Igitur et literae hebraeae et eloquium.

[1]) *De vestris sumus*, al. *fuimus*. Fuimus et nos aliquando gentiles.

[1]) *Memoriarum*. Memorias hic dicit monumenta, commentarios scriptos; *ad famam patrocinabatur*, famam conciliabat, famosas, celebres reddebat.

Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemaeo a judaeis subscriptum est, septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos Menedemus quoque philosophus, providentiae vindex, de sententiae communione suspexit. Affirmavit haec vobis etiam Aristaeus. Ita in graecum stilum exaperta monumenta reliquit. Hodie apud Serapeum Ptolemaei bibliothecae cum ipsis hebraicis literis exhibentur. Sed et judaei palam lectitant [1]). Vectigalis libertas; vulgo aditur sabbatis omnibus. Qui audierit, inveniet Deum; qui etiam studuerit intelligere, cogetur et credere.

---

[1]) *Sed ne notitia vacaret*, careret, i. e. ut cognosceret, quid hi libri sacri continerent. *Quos Menedemus* etc. Hos 72 interpretes Menedemus *suspexit*, valde admiratus est, *de sententiae communione* propter interpretationem, omnes enim licet ab invicem sejuncti (ut fertur) eandem exhibuerunt; hinc agnovit in hoc opere Dei providentiam, quam confitens factus est ejus *vindex*. — *Exaperta*, aperta, pervia.

[2]) *Lectitant* scil. Scripturas. Hanc libertatem pecunia soluta sibi compararunt.

CAPUT XIX.

78. Moyses et prophetae antiquiores sunt omnibus ethnicorum sapientibus, legislatoribus, historicis, quod 79. christiani nisi id nimis longum esset, facile probare possent.

78. Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas vindicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem de temporibus adserere [1]). Omnes itaque substantias omnesque materias, origines, ordines, venas veterani cujusque stili vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes historiarum et canas memoriarum, ipsas denique effigies literarum, indices custodesque rerum, et — puto adhuc minus dicimus — ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium [2]) seculis

---

[1]) *De temporibus*, de antiquitate. Hic subjicit codex f u l d e n s i s longius segmentum, quod cum in nullo alio codice habeatur, hic recipere noluimus; ne vero omnino desideretur in fine appendicis loco dabimus.

[2]) *Scrinium*, scriptura, liber. *Pariter*, idem quod par, aequalis. Infra *mille*, ita omnes codd., cum vero tot anni cum chronologia non cohaereant, aliquot editores marte proprio posuerunt *trecentos circiter annos*.

vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius judaici sacramenti et inde etiam nostri. Si quem audistis interim Moysem, Argivo Inacho pariter aetate est. Quadringentis paene annis — nam et septem minus — Danaum et ipsum apud vos vetustissimum praevenit, mille circiter cladem Priami antecedit; possem etiam dicere quingentis amplius et Homerum, habens quos sequar. Ceteri quoque prophetae etsi Moysi postumant[1]), extremissimi tamen eorum non retrosiores reprehenduntur primoribus vestris sapientibus et legiferis et historicis?

79. Haec quibus ordinibus probari possint, non tamen difficile est nobis exponere, quam enorme, nec arduum, sed interim longum. Multis instrumentis cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est, reseranda antiquissimarum etiam gentium archiva, aegyptiorum, chaldaeorum, phoenicum; advocandi municipes eorum, per quos notitia subministrata est, aliqui Manethon aegyptius et Berosus chaldaeus, sed et Hiero-

[1]) *Postumant*, posteriores sunt. *Retrosiores*, antiquiores. *Enorme*, excurrens extra justam scribendi normam. Reddit rationem, quare nolit haec fusius probare, quia demonstratio nimis prolixa esset.

mus phoenix, Tyri rex; sectatores quoque ipsorum Mendesius Ptolemaeus et Menander Ephesius et Demetrius Phalereus et rex Juba et Apion et Thallus et, si quis istos aut probat aut revincit, judaeus Josephus, antiquitatum judaicarum vernaculus vindex; graecorum etiam censuales [1]) conferendi et quae quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur, per quae luceant annalium numeri. Peregrinandum est in historias et literas orbis. Et tamen quasi partem jam probationis intulimus, cum per quae probari possint, adspersimus[2]). Verum differre praestat, vel ne minus persequamur festinando vel diutius evagemur persequendo.

---

[1]) *Censuales.* Videtur innuere illos, qui diaria et annales et acta publica confecerunt, quos vocabulo sui aevi appellat.

[2]) *Adspersimus*, innuimus. *Verum differre praestat* hanc probationem, vel ne nimis festinando, eam minus exsequi videamur, rationes minus accurate et diligenter subducamus, vel ne eam accurate evolvendo diutius evagemur.

CAPUT XX.

80. Scriptura divina comprobatur ex praedictionum eventu.

80. Plus jam offerimus pro ista dilatione, majestatem scripturarum, si non vetustate divinas probamus, si dubitatur antiquitas. Nec hoc tardius [1]) aut aliunde discendum; coram sunt quae docebunt, mundus et seculum et exitus. Quicquid agitur, praenunciabatur; quicquid videtur, audiebatur. Quod terrae vorant urbes, quod insulas maria fraudant; quod externa atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsant, quod fames et lues et locales quaeque clades et frequentiae plerumque mortium vastant, quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur, quod justitia rarescit, iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit, quod etiam officia temporum [2]) et elementorum munia exorbitant, quod et monstris et portentis naturalium forma turbatur, providenter scripta

---

[1]) *Nec hoc tardius*, non diu exspectandum. *Exitus*, praedictionum eventus. Quod insulas maria fraudant, i. e. submergunt.

[2]) *Temporum*, quatuor anni temporum.

sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum[1], opinor, testimonium divinitatis veritas divinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, jam scilicet probatorum, quia cum illis, quae quotidie probantur, praedicebantur; eadem voces sonant, eaedem literae notant, idem spiritus pulsat, unum tempus est divinationi futura praefanti. Apud homines, si forte, distinguitur, dum expungitur, dum ex futuro praesens, dehinc ex praesenti praeteritum deputatur. Quid delinquimus, oro vos, futura quoque credentes, qui jam didicimus illi per duos gradus credere?

CAPUT XXI.

81. Ne religio christiana suspecta videatur, quaedam de ejus auctore Christo dicenda. 82. Praedictae

---

[1]) *Unum tempus* etc. Prophetia dum futura praedicit, non distinguit, omnia simul praevidet: apud homines vero distinguuntur tempora, *dum expungitur*, completur praedictum. *Qui jam didicimus illi*, Scripturae seu Deo per Scripturas loquenti *credere per duos gradus*, cum vidimus illam fide dignam et de praesentibus et de praeteritis.

fuere et judaeorum rejectio et institutio N. T. 83. Hunc in finem venit in mundum Dei Filius, qui est 84. Dei Verbum, Deus de Deo; 85. hunc incarnatum non receperunt judaei, sed 86. morti tradiderunt, ipse vero resurrexit atque in coelos ascendit. 87. Haec fide sunt digna. 88. Christiani per Christum et in Christo verum colunt Deum. Quod si haec religio vera est, omni falsae est renunciandum.

81. Sed quoniam edidimus [1]), antiquissimis judaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam, quam aliquanto novellam, ut Tiberiani temporis, plerique sciunt profitentibus nobis quoque; fortassean hoc nomine de statu ejus retractetur, quasi sub umbraculo insignissimae religionis, certe licitae, aliquid propriae praesumptionis abscondat; vel quia praeter aetatem neque de victus exceptionibus neque de solemnitatibus dierum neque de ipso signaculo corporis [2]) neque de consortio nominis cum judaeis agimus, quod utique oporteret, si eidem Deo manciparemur. Sed et vulgus jam scit Christum ut hominum aliquem, qualem judaei judicaverunt, quo fa-

---

[1]) *Edidimus*, affirmavimus cf. supra n. 18. *Retractatur*, fortasse: propterea ipsa in examen vocatur (vel carpitur) a vobis, quasi sub umbraculo insignissimae religionis judaicae etc.

[2]) *Signaculo corporis*, circumcisione.

cilius quis nos hominis cultores existimaverit. Verum neque de Christo erubescimus, cum sub nomine ejus deputari et damnari juvat, neque de Deo aliter praesumimus. Necesse est igitur pauca de Christo, ut Deo.

82. Tantum judaeis erat apud Deum gratiae — ubi et insignis justitia et fides originalium auctorum [1]), unde illis et generis magnitudo et regni sublimitas floruit — et tanta felicitas, ut de Dei vocibus, quibus edocebantur, de promerendo Deo et non offendendo praemonerentur. Sed quanta deliquerint, fiducia patrum inflati ad declinandum derivantes a disciplina in profanum modum, etsi ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum. Dispersi, palabundi, et soli et coeli sui extorres vagantur per orbem sine homine [2]), sine Deo rege, quibus nec ad-

---

[1]) *Originalium auctorum* i. e. patriarcharum.

[2]) *Sine homine* scil. rege, sine proprio rege ex ipsorum genere. Quae dein Tertullianus de eorum tristi exsilio testatur, aliorum scriptorum auctoritate confirmantur, ut ab Eusebio ex Aristone Pellaeo Hist. eccl. l. 4. c. 6: „Omnis haec natio jam ex illo ab omni regione finitima Hierosolymorum penitus arcebatur, cum sanctione divinae legis, tum maxime constitutionibus et decretis Hadriani, ita ut ne de excelsiore quidem prospectu eminus eis saltem paternum solum profanis obtutibus liceret inspicere."

venarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur. Cum haec illis sanctae voces praeminarentur, eadem semper omnes ingerebant fore, uti sub extimis curriculis seculi ex omni jam gente et populo et loco cultores sibi adlegeret Deus multo fideliores, in quos gratiam transferret, pleniorem quidem ob disciplinae auctioris capacitatem [1]).

83. Venit igitur qui ad reformandam et illuminandam eam venturus a Deo praenunciabatur, Christus ille Filius Dei. Hujus igitur gratiae disciplinaeque arbiter et magister, illuminator atque deductor generis humani Filius Dei annunciabatur: non quidem ita genitus, ut erubescat in filii nomine aut de patris semine. Non de sororis incesto nec de stupro filiae aut conjugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro conversum Danaidis. Jovis enim ista sunt numina [2])

---

[1]) *Ob disciplinae auctioris* (al. *auctoris*) *capacitatem*, quod disciplina haec sublimior et sanctior gratiae magis esset capax, redderet homines gratiae magis capaces.

[2]) *Numina* idem forte ac arbitria, manifestationes. Respicit poetarum fabellas de variis Jovis stupris. Alii conjiciunt legendum esse *nomina*. *De impudicitia*. Plures cum Rhenano, Latinio, Pame-

vestri. Ceterum Dei Filius nullam de impudicitia habet matrem; etiam quam videtur habere, non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, et ita nativitatis qualitas intelligetur.

84. Jam ediximus Deum universitatem hanc mundi verbo et ratione et virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes *λόγον*, id est sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispotione formaverit; eundem et fatum vocari et deum et animum Jovis et necessitatem omnium rerum. Haec Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem universitatis affirmat. Et nos autem sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam spiritum inscribimus [1]), cui et sermo insit

---

lio etc. malunt legere *de pudicitia*, adeo ut sit sensus: Tantum abest, ut Dei Filius voluerit ex illicita copula nasci, ut nec e pudicis voluerit nasci nuptiis, nam ejus mater *non nupserat*, virum non noverat. *Sed prius substantiam* i. e. hujus Filii Dei naturam docebo.

[1]) *Spiritum inscribimus* i. e. ipsum *τον λόγον*, Verbum, esse secundum substantiam seu naturam spiritum affirmamus, praeditum sermone, sapientia

pronuncianti et ratio adsit disponenti et virtus praesit perficienti. Hunc ex Deo prola-

---

atque potentia. Clarissime hic Tertullianus doctrinam catholicam de Deo Filio enunciat. Cum vero Filium *portionem ex summa* dicit, nullatenus propterea arianis favet, ut censent vel Petavius de Trinit. 1. 1. c. 5. et Möhler, in op. Athanasius l. 1, neque Filium Patre statuit minorem. Similia habet ad Praxeam c. 9, ubi scribit: „Pater enim tota substantia est, Filius vero derivatio totius et portio, sicut ipse profitetur, *quia Pater major me est* (Joan. 14, 18). A quo et minoratus canitur in Psalmo (8, 6) modicum quid citra angelos. Sic et Pater alius a Filio, dum Filio major; dum alius qui generat, alius qui generatur; dum alius qui mittit, alius qui mittitur; dum alius qui facit, alius per quem facit.“ Et c. 14. ubi addit, nos intelligere „Patrem invisibilem pro plenitudine majestatis; visibilem vero Filium pro modulo derivationis.“ Verum accusatio tota innititur dictionibus, quibus Filius a Tertulliano vocatur *portio* et *derivationis modulus*. Sed *portio* et *modulus* hic non significant *partem*, *particulam*, ut supponunt adversarii, sed *portio* significat apud Tertullianum *communicationem*, *modulus* vero idem ac *mensura*, *forma*, *species*, *περιγραφή*, seu si sermo est de ss. Trinitate significat *τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως*, *proprietatem hypostaticam*. Passim enim Tertullianus (cf. c. Praxeam c. 8) docet Filium a Patre nullo modo dividi ac separari, esse Patri parem et aequalem (ib. c. 7, 17, 22; de resur. carnis c. 6; c. Marcionem l. 4. c. 25), Patri jungi unitate substantiae (ut hic et c. Prax. c. 12,

tum didicimus et prolatione generatum et idcirco Filium Dei et Deum dictum ex unitate substantiae. Nam et Deus spiritus. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia sed extenditur. Ita de spiritu spiritus et de Deo Deus ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces

---

22, 25; c. Marcionem l. 2. c. 6); contra Marcionem contendit (l. 1. c. 7) neminem insigniri *Dei* titulo posse, qui non sit *summe magnus*; jam vero ipse saepissime Dei Filium Deum appellat ut h. l. et de oratione cc. 4, 9, 11 (opusc. t. 2); de patientia c. 3. (opusc. t. 4) etc. Quare Tertullianus idem dicit, quod Tatianus or. adv. graecos n. 5: „Natus est autem Filius *κατὰ μερισμὸν, οὐ κατὰ ἀποκοπήν*, per *communicationem*, non per abscissionem.“ Et mox: „Quemadmodum enim ex una face multi ignes accenduntur, nec tamen primae facis ob plures accensas faces lux imminuitur, sic Verbum ex Patris potentia prodiens genitorem Verbi expertem non fecit.“ Hinc Tertullianus in illo textu, quem primo loco adduximus e l. adversus Praxeam, portionem derivationemque ceu synonyma adhibet, et l. 2. c. Marc. c. 6. Filium *portionem* dicit sed *plenitudinis consortem*. Hunc sensum confirmat et similitudo, qua utitur dicens Filium esse lumen de lumine. Quare nomine *summae*, quam Patri tribuit, principii atque originis proprietatem intelligit.

qualitatis [1]) mutueris. Ita et quod de Deo profectum est, Deus est et Dei Filius et unus ambo; ita et de spiritu spiritus et de Deo Deus: modulo alternum numerum [2]), gradu, non statu fecit, et a matrice non recessit, sed excessit.

85. Iste igitur Dei radius, ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quandam et in utero ejus caro figuratus nascitur homo Deo mixtus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur et Chri-

---

[1]) Ingens habetur hic lectionis varietas, *traduces qualitatum*, *traduces qualitates*, *traducis qualitatis*, *traduces qualitatem*. Respicit autem similitudinem adhibitam luminis. Manet lumen integrum, etsi plura lumina inde tamquam de matrice accendantur etc. Cf. supra Tatiani verba.

[2]) *Modulo alternum numerum*. Cod. fuld. *alter numerum*; Havercamp cum Fulvio Ursino: *alterum*; leid. 2. *alternum numerum non gradu sed statu fecit* etc. Sensus est, alterum (alternum numerum) i. e. aliam in ss. Trinitate personam constitui *modulo*, *gradu* i. e. relationibus originis, proprietatibus hypostaticis (cf. annot. pag. 107), eo ipso enim quod Filius est a Patre tamquam a principio genitus, alius est et alius in Deo, non *statu*, cum Filius sit ejusdem naturae cum Patre et *a matrice*, a principio suo secundum naturam, statum, conditionem τοῦ esse non recedat. Est enim Pater Deus et Filius Deus, et tamen alius Filius a Patre.

stus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus, quomodo Christus probetur et qui penes vos ejusmodi fabulas aemulas ad destructionem veritatis istiusmodi praeministraverint. Sciebant et judaei, venturum esse Christum, scilicet quibus prophetae loquebantur. Nam et nunc adventum ejus exspectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio [1]) est, quam quod jam venisse non credunt. Duobus enim adventibus ejus significatis, primo qui jam expunctus est in humilitate conditionis humanae, secundo, qui concludendo seculo imminet in sublimitate divinitatis exsertae, primum non intelligendo, secundum, quem manifestius praedicatum sperant, unum [2]) existimaverunt. Ne enim intelligerent

---

[1]) *Compulsatio*, concertatio. Infra *exsertae*, manifestatae.

[2]) *Unum*, unicum, solum. *Ne enim intelligerent . . . meritum* i. e. causa (meritoria) fuerunt eorum delicta. *Ipsi legunt* scil. Is. 6, 9, 10. col. Joan. 12, 39 s. *Oculorum et aurium fruge* i. e. fructu, quatenus scil. audiebant quidem et videbant Christum, sed ex hoc auditu et visu nullum referebant fructum, prout praedictum erat a prophetis. *Restringeret.* Alludit ad nomen graecum *παράλυσις*, proprie *resolutio*; hinc cum hic morbus in quadam

pristinum, crediturі, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, meritum fuit delictum eorum. Ipsi legunt ita scriptum, mulctatos se sapientia et intelligentia et oculorum et aurium fruge.

86. Quem igitur hominem solummodo praesumpserant de humilitate, sequebatur, uti magnum aestimarent de potestate, cum ille verbo daemonia de hominibus excuteret, coecos reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitae, elementa ipsa famularet, compescens procellas et freta ingrediens, ostendens se esse Verbum Dei, id est *λόγον* illud primordiale, primogenitum, virtute et ratione comitatum et spiritu fultum, eundem qui verbo omnia et faceret et fecisset. Ad doctrinam vero ejus, qua revincebantur magistri primoresque judaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ingens ad eum multitudo deflecteret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte romana procuranti, violentia suffragiorum in crucem Jesum dedi sibi extorserint. Praedixerat et ipse ita facturos. Parum hoc, si non et pro-

---

resolutione (nervorum etc.) consistat, belle illius curatio cum restrictione, constrictione confertur.

phetae retro. Et tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, praevento carnificis officio. Eodem momento dies medium orbem signante sole [1]) subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo praedicatum non scierunt[2]). Et tamen eum mundi casum relatum in arcanis vestris habetis. Tunc judaei detractum et sepulchro conditum magna etiam militari manu custodiae diligentia circumsederunt, ne, quia praedixerat, tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos. Sed ecce tertia die concussa repente terra et mole revoluta, quae obstruxerat sepulchrum, et custodia pavore disjecta, nullis apparentibus discipulis nihil in sepulchro repertum est praeterquam exuviae sepulti. Nihilominus tamen primores, quorum intererat et scelus divulgare et populum vectigalem et famularem sibi a fide revocare, subreptum a disci-

---

[1]) *Signante sole* i. e. occultante lumen suum et obsignante, vel forte melius, in meridie, cum sol jam medium orbem signasset, jam percurrisset.

[2]) Cod. fuld. adjicit haec verba: *ratione non deprehensa negaverunt.* — *In arcanis*, i. e. archivis, prout etiam nonnulli codd. habent.

pulis jactitaverunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impii errore liberarentur, ut et fides, non mediocri praemio destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilaeam, Judaeae regionem, ad quadraginta dies egit docens eos quae docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium praedicandi per orbem, circumfusa nube in coelum est receptus multo verius quam apud vos asseverare de Romulo Proculi [1]) solent.

87. Ea omnia super Christo Pilatus, et ipse jam pro sua conscientia christianus [2]),

---

[1]) Respicit hic quod ita refert Augustinus de civ. Dei l. 3. c. 15: „Viderint quidam scriptores etiam, qui eum (Romulum) propter ferocitatem a senatu discerptum esse dixerunt, subornatumque nescio quem *Julium Proculum*, qui cum sibi apparuisse diceret, eumque per se populo mandasse romano, ut inter numina coleretur, eoque modo populum, qui contra senatum intumescere coeperat, repressum atque sedatum."

[2]) *Christianus*, i. e. persuasus de innocentia Christi (et forte etiam quod vir esset mirabilis) et hinc eum admirans, ei favens etc. Cf. de hac Pilati relatione supra n. 34. *Si aut Caesares non essent necessarii seculo* i. e. seculi et populorum moribus ac praesertim receptis religionum institutis tanta necessitate obstricti; haec enim tot ac tanta

Caesari tunc Tiberio nunciavit. Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent necessarii seculo, aut si et christiani potuissent esse Caesares. Discipuli quoque diffusi per orbem ex praecepto magistri Dei paruerunt, qui et ipsi a judaeis insequentibus multa perpessi utique pro fiducia veritatis libenter Romae postremo per Neronis saevitiam sanguinem christianum seminaverunt [1]). Sed monstrabimus vobis idoneos testes Christi ipsos illos, quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam, ut credatis christianis, propter quos non creditis christianis. Interim hic est ordo nostrae institutionis, hunc edidimus et sectae et nominis censum cum suo auctore.

88. Nemo jam infamiam iucutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas est, ulli de sua religione mentiri. Ex eo enim quod aliud a se coli dicit quam colit, negat quod colit, et culturam et honorem in alterum transfert et

---

vincula illos a fide absterrebant, ac etiam ratio erant, quod nullus christianus in Caesarem eligeretur.

[1]) *Seminaverunt*, nam sanguis martyrum semen est christianorum, ut ostendimus diss. in opusc. t. 4. — *Monstrabimus* scil. infra n. 93. ss. *Censum*, originem.

transferendo jam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus et vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum hominem putate, per eum et in eo se cognosci et coli Deus vult. Ut judaeis respondeamus, et ipsi Deum per hominem Moysen colere dicerunt: ut graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt: ut ad vos quoque dominatores gentium adspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui romanos operosissimis superstitionibus oneravit. Licuerit et Christo commentari divinitatem, rem propriam; non qua rupices [1]) et adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa, sed qui jam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ocularet. Quaerite igitur si vera est ista divinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformatur, sequitur, ut falsae

---

[1]) *Rupices* vocat homines rusticos et incultos a graeco ῥύπαξ et ῥύπος: alludit autem ad primos Romae incolas, qui erant feri. *Ocularet*, oculo, visu donaret ad agnoscendam veritatem.

renuncietur [1]), comperta in primis illa omni ratione, quae delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur.

CAPUT XXII.

89. Daemones esse poetae, vulgus, philosophi affirmant: 90. eorum operatio hominis est eversio. 91. Qua ratione mira patrent et futura vel absentia praedicant.

89. Atque adeo dicimus esse substantias quasdam spiritales. Nec nomen [2]) novum

---

[1]) *Ut falsae renuncietur* etc. Paris. 2. Leid. 2. *Ut falsa renuncietur comperta*; Goth. Erlang. *renuncietur quaevis alia contraria comperta.* Necesse est, ut renuncietur falsae divinitati, falso numini, in primis postquam cognovimus illam malignam naturam, substantiam (daemonem), quae latens sub idolis mira quaedam patrat et oracula edit ad sibi conciliandam divinitatis fidem, seu ut credatur Deus. Hinc progreditur Tertullianus ad aperiendas daemonis fraudes, quibus homines decipit, et primum de ipsa daemonis natura et indole disserit.

[2]) *Nec nomen* illarum substantiarum *novum est*,

est. Sciunt daemones philosophi, Socrate ipso ad daemonii arbitrium exspectante. Quidni? cum et ipsi daemonium a pueritia adhaesisse dicatur, dehortatorium plane a bono. Omnes sciunt poëtae, etiam vulgus indoctum in usu maledictis frequentat. Nam et Satanan, principem hujus mali generis, proinde de propria conscientia animae eadem exsecramenti voce pronunciat [1]). Angelos

---

vocantur enim daemones; philosophi autem jam loquuntur de daemonibus; ipse Socrates daemonis nutum et arbitrium seu responsa exspectabat: *Dehortatorium a bono*, ridens et pungens et intentionem daemonis significans hoc dicit Tertullianus, cum ex veterum opinione esset dehortatorium *a malo*.

[1]) De testimonio animae c. 3. ita scribit: „Daemonium vocas hominem aut immunditia aut malitia aut insolentia aut quacunque macula, quam nos daemoniis deputamus, aut ad necessitatem odii importunum. Satanam denique in omni aversatione et aspernatione et detestatione pronuncias, quem nos dicimus malitiae angelum etc.“ Sensus vero videtur: Vulgus dum aliquem exsecratur satanam eum dicens vel generatim malum, eadem voce hunc mali principem exsecratur naturali veluti impulsu animae, sicut cum sponte sua dicit *Deus videt* (cf. n. 75) naturae impulsu, testimonium fert Deo vero. *Testes esse*, scil. vel magi adsunt, ut sint testes, esse et angelos et daemones. Respicit dein Gen. 6, 1 ss., quae plurimi patres et scriptores veteres in-

quoque etiam Plato non negavit. Utriusque nominis testes esse vel magi adsunt. Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit, damnata a Deo cum generis auctoribus et cum eo, quem diximus, principe, apud literas sanctas ordine cognoscitur.

90. Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis eversio; sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam subtilitas et tenuitas sua. Multum spiritalibus viribus licet, ut invisibiles et insensibiles in effectu potius quam in actu suo appareant [1]), si poma, si fruges nescio quod aurae latens vitium in flore praecipitat, in germine exanimat, in pubertate convulnerat,

---

tellexerunt de commixtione carnali angelorum cum filiabus hominum, ex qua prodierint gigantes, secundum Tertullianum *corruptior gens daemonum.*

[1]) *Appareant.* Daemonum actus, operationes non videntur, sed ex effectu, ex damnis, quae inferunt, cognoscuntur, *si poma* etc. Cf. hic Minucium c. 27.

ac si coeca ratione tentatus aër pestilentes haustus suos offundit. Eidem igitur obscuritate contagionis [1]) adspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentiis foedis aut saevis libidinibus cum erroribus variis, quorum iste potissimus, quo deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nideris et sanguinis procuret simulacris imaginibus oblata. Et quae illi accuratior pascua [2]) est, quam ut hominem e cogitatu verae divinitatis avertat praestigiis falsis? Quas et ipsas quomodo operetur expediam.

91. Omnis spiritus ales est: hoc angeli et daemones. Igitur momento ubique sunt. Totus orbis illis locus unus est; quid ubi geratur tam facile sciunt quam annunciant. Velocitas divinitas creditur [3]), quia substan-

---

[1]) *Obscuritate contagionis*, invisibili, occulta et fraudulenta seductione, operatione. *Circumscriptis*, circumventis, deceptis.

[2]) *Accuratior pascua*, pastus, qui ei magis curae est.

[3]) *Velocitas divinitas creditur*, scil. quia propter summam velocitatem etiam absentia sciunt, creduntur omniscii, et quia omniscientia praerogativa est

tia ignoratur. Sic et auctores interdum videri volunt eorum, quae annunciant. Et sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. Dispositiones etiam Dei et tunc prophetis concionantibus excerpunt et nunc lectionibus resonantibus [1]) carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes aemulantur divinitatem, dum furantur divinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in eventus, sciunt Croesi, sciunt Pyrrhi. Ceterum testudinem decoqui cum carnibus pecudis [2]), Pythius eo modo renunciavit, quo supra diximus; momento apud Lydiam fuerat. Habent de incolatu aëris et de vicinia siderum et de commercio nubium coelestes sapere paraturas, ut

---

Dei, creduntur dii; hinc daemones suae velocitati debent, quod credantur dii.

[1]) *Lectionibus resonantibus* scil. in sacris christianorum conventibus, in quibus legi solebant prophetarum vaticinia: hinc scire poterant daemones *Dei dispositiones*, decreta et futuros eventus, quos ipsi nonnunquam praenunciabant per sua oracula. Sic furantur divinationem, et aemulantur divinitatem, ut credantur dii.

[2]) Pertinent haec ad Croesum. Narrat siquidem Herodotus (l. 1. § 48) missos a Croeso nuncios, qui varia deorum oracula consulerent, et quid ipse in Lydia ageret sciscitarentur. Singulorum autem

et pluvias, quas jam sentiunt, repromittant. Benefici plane et circa curas valetudinum. Laedunt enim primo, dehinc remedia praecipiunt ad miraculum nova sive contraria, post quae desinunt laedere, et curasse creduntur. Quid ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciae spiritalis edisseram, phantasmata Castorum et aquam cribro gestatam et navem cingulo promotam et barbam tactu inrufatam [1]) ut numina lapides crederentur, ut Deus verus non quaereretur?

---

responsa cum accepisset, nullum probavit nisi delphici Apollinis, qui ea, quae ab illo revera agebantur, hoc responso edixit: „Testudinem pariter et agnum concisos in lebete aheneo coxit operculo aheneo imposito.“ — *Coelestes paraturas*, constitutiones, quae in aere parantur ut pluviae, tempestates etc. *Valetudinum*, morborum. *Ad miraculum nova*, non ordinaria, consueta, sed mira, inaudita imo contraria, ut revera curatio putetur miraculosa.

[1]) Cf. de his miris eventibus quae annotavimus ad Minucium n. 7. Venditabant ethnici aquam cribro gestatam fuisse a Tuscia virgine Vestali ad diluendum crimen sibi objectum.

CAPUT XXIII.

92. Daemones eadem patrant, quae gentilium dii, imo 93. dii gentilium a christianis adjurati se daemones esse fatentur, quare 94. hi dii daemones sunt. 95. Vi ejusdem argumenti ex adjuratione petiti probatur veritas religionis christianae: nam 96. omnis christianorum in daemones potestas Christi nomine innititur: hinc 97. testimonia deorum gentilium christianos facere consuerunt.

92. Porro si et magi phantasmata edunt et jam defunctorum infamant animas [1]), si pueros in eloquium oraculi elidunt, si multa miracula circulatoriis praestigiis ludunt, si et somnia immittunt, habentes semel invitatorum angelorum et daemonum assistentem sibi potestatem, per quos et caprae et

---

[1]) *Defunctorum infamant animas.* Magi infamant animas, inquit ad rem in h. l. Havercamp, „quando fortium et praestantium virorum umbrae ad lubitum impurissimae veneficae excitantur vel excitari simulantur, nam nihil sunt nisi merae nugae et fallaciae.“ Locus hic Tertulliani annotatione est dignissimus; nam eadem fere phaenomena diabolo adscribit, quae propria sunt spiritismi nostri temporis. *Pueros in eloquium oraculi elidunt*, incantant, ut corruant velut caduci; postea nescientes sui excitantur ad multa praesagienda, *in eloquium oraculi.*

mensae divinare consuerunt: quanto magis ea potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat totis viribus operari, quod alienae praestat negotiationi? Aut si eadem angeli et daemones operantur, quae et dei vestri, ubi est ergo praecellentia divinitatis, quam utique superiorem omni potestate credendum est? Non ergo dignius praesumetur, ipsos esse, qui se deos faciant, cum eadem edant, quae faciant deos credi, quam pares angelis et daemonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur, opinor, ut a templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis; ut aliter dementire videatur qui sacras turres pervolat, aliter qui tecta viciniae transilit [1]); et alia vis pronuncietur in eo, qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris et una ratio est instigationis.

---

1) Gentiles irridet Tertullianus, ex quorum opinionibus consequitur, deos a pravis daemonibus *loco* tantum distingui operationes enim sunt eaedem), cum loci differentia nil faciat ad rem, nam aeque *dementit*, insanit sive qui e sacra turre se praecipitat, sive qui e quocunque tecto. „Huc refero, inquit Havercamp in h. l., saltum e saxo Leucadis prope delubrum Apollinis, quo ab amore crediti sunt liberari amatores, quasi non idem quodvis saxum praestaret mortem pro vita retribuens.“

93. Sed hactenus verba; jam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus, unam esse utriusque nominis qualitatem [1]). Edatur hic aliquis ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet. Jussus a quolibet christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi deum de falso. Aeque producatur aliquis ex his, qui de deo pati existimantur, qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt [2]), qui ructando curantur, qui anhelando praefantur. Ista ipsa virgo Caelestis, pluviarum pollicitatrix, ipse iste Aesculapius, medicinarum demonstrator, alia die morituris Socordio et Tenatio et Asclepiodoto subministrator, nisi se daemones confessi fuerint, christiano mentiri non audentes, ibidem illius christiani procacissimi sanguinem fundite!

---

[1]) Haec illustrantur iis, quae fuse exposuimus diss. *daemon vel invitus testis divinae originis relig. christ.* opusc. t. 1. et annot. in t. 11. p. 128 ss.

[2]) *Numen de nidore concipiunt*, numine aliquo agitantur, quod de nidore creduntur haurire, in se attrahere nidorem naribus haurientes. *Qui ructando curantur*, qui conceptum spiritum iterum eructando, emittendo curantur, ad pristinum statum sanum redeunt. *Alia die morituris.* Ridet istam vitae largitionem, quae paulo post cum morte est commutanda.

94. Quid isto opere manifestius? Quid hac probatione fidelius? Simplicitas veritatis in medio est, virtus illi sua adsistit; nihil suspicari licebit. Magia aut aliqua ejusmodi fallacia fieri dictis nunc dicetis? Si oculi vestri et aures permiserint vobis. Quid autem injici potest adversus id, quod ostenditur nuda sinceritate? Si altera parte vere dei sunt, cur sese daemonia mentiuntur? An ut nobis obsequantur? Jam ergo subjecta christianis divinitas vestra, nec divinitas deputanda est, quae subdita est homini et, si quid ad dedecus facit, aemulis suis. Si altera parte daemones sunt vel angeli, cur se alibi pro deis agere respondent? Nam sicut illi, qui dei habentur, daemones se dicere noluissent, si vere dei essent, scilicet ne se de majestate deponerent, ita et isti, quos directo daemonas nostis, non auderent alibi pro deis agere, si aliqui omnino dei essent, quorum nominibus utuntur; vererentur enim abuti majestate superiore sine dubio et timendorum. Adeo nulla est divinitas ista, quam tenetis, quia si esset, neque a daemoniis affectaretur in confessione neque a deis negaretur [1]). Cum ergo utraque pars

---

[1]) *Neque a deis negaretur*, cum scil., ut supra

concurrit in confessionem deos esse negans, agnoscite unum genus esse, id est daemonas, verum utrobique.

95. Jam deos quaerite; quos enim praesumpseratis, daemonas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem deis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi dei sint neque ulli alii, etiam illud in continenti cognoscitis, qui sit vere Deus, et an ille et an unicus, quem christiani profitemur, et an ita credendus colendusque, ut fides, ut disciplina disposita est christianorum. Dicent ibidem [1]): Et quis ille Chri-

---

dixit, a christianis adjurati, se daemones confitentur „christiano mentiri non audentes." Cum ergo ex utroque latere sequatur deos vestros non esse, scil. tum eo, quod alioquin daemones non affectarentur, esse dii, tum ex eo quod dii se non faterentur esse daemones, patet deos et daemones unum idemque esse genus scil. veros daemones. Cum vero christianis adjurantibus dii fatentur se esse daemones, vi hujus ejusdem demonstrationis (scil. ex adjuratione petitae) *eadem opera nostra*, jam colligi poterit, *qui sit vere Deus* etc. scil. nostram religionem esse veram.

[1]) *Dicent ibidem*, audebuntne daemones a christianis adjurati dicere, Christum esse fabulam, hominem communem etc.? *Rideant et illi*, scil. daemones. Non audebunt nostra ridere.

stus cum sua fabula? si homo communis conditionis, si magus, si post mortem de sepulcro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in coelis potius et inde venturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non christianorum, ut Dei virtus et Dei spiritus et sermo et sapientia et ratio et Dei Filius? Quodcunque ridetis, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ab aevo animam restituto corpore judicaturum; dicant hoc pro tribunali, si forte, Minöem et Rhadamanthum secundum consensum Platonis et poëtarum hoc esse sortitos: suae saltem ignominiae et damnationis notam refutent. Renuncient se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum, sanguine et fumo et putidis rogis pecorum, et impuratissimis linguis ipsorum vatum intelligi debuit; renuant ob malitiam praedamnatos se in eundem judicii diem cum omnibus cultoribus et operationibus suis.

96. Atquin omnis haec nostra in illos dominatio et potestas de nominatione Christi valet et de commemoratione eorum, quae sibi a Deo per arbitrum Christum imminentia exspectant. Christum timentes in Deo et Deum in Christo subjiciuntur servis Dei et Christi.

Ita de contactu deque adflatu nostro, contemplatione et repraesentatione ignis illius correpti etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes et vobis praesentibus erubescentes. Credite illis, cum verum de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Magis fides proxima est adversus semetipsos confitentes, quam pro semetipsis negantes.

97. Haec denique testimonia deorum vestrorum christianos facere consuerunt; quam plurimum illis credendo in Christo Domino credimus. Ipsi literarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae fidentiam aedificant. Colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine christianorum. Nollent itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi amitttere, vel ne a vobis quandoque a christianis fugentur, si illis sub christiano, volente vobis veritatem probare, mentiri liceret [1]).

---

[1]) Hunc locum Havercamp ita explicat: „Credite illis, cum adjurati a nobis verum dicunt; si enim liceret illis mentiri, quando homo christianus veritatem vobis probare vult, facerent certe, ne vos tam fructuosos sibi amitterent, imo ne a vobis ipsis olim forte christianis ab aliqua possessione sua deturbarentur.“ Quod autem daemonum confessiones chri-

CAPUT XXIV.

98. Tantum abest ut christiani sint irreligiosi, ut ethnici potius committant irreligiositatis crimen. 99. Ipsi adimunt praeterea libertatem religionis, quam 100. alioquin aliis ad colendos falsos deos concedunt.

98. Omnis ista confessio illorum, qua se deos negant esse quaque non alium Deum respondent praeter unum, cui nos mancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen laesae maxime romanae religionis. Si enim non sunt dei pro certo [1]), nec religio pro certo est; si religio non est, quia nec dei pro certo, nec nos pro certo rei sumus laesae religionis. At e contrario in vos exprobratio resultabit, qui mendacium colentes veram religionem veri Dei non modo negligendo, quin insuper expugnando, in verum committitis crimen verae irreligiositatis.

---

stianorum adjuratione extortae plures ad fidem adduxerint, aliorum patrum testimoniis confirmavimus in diss. cit. § 9.

[1]) *Pro certo*, si certum est deos non esse etc. Egregie Tertullianus pro more suo omnia accusationis capita in adversarios retorquet.

99. Nunc ut constaret illos deos esse [1]), nonne conceditis de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorem, velut principem mundi perfectae peritiae et majestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut imperium summae dominationis esse penes unum, officia ejus penes multos velint, ut Plato Jovem magnum in coelo comitatum exercitu describit deorum pariter et daemonum. Itaque oportere et procurantes et praefectos et praesides pariter suspici [2]). Et tamen quod facinus admittit qui magis ad Caesarem promerendum et operam et spem suam transfert, nec adpellationem dei, ita ut imperatoris, in alio quam principe confitetur, cum capitale esse judicetur, alium praeter Caesarem et dicere et audire? Colat alius deum, alius Jovem; alius ad coelum manus supplices tendat, alius ad aram Fidei; alius, si hoc putatis,

---

[1]) Jam argumentatur Tertullianus ad hominem: Concedamus illos esse deos, erit aliquis inter eos supremus: si ergo hunc ceteris praetermissis colimus, quomodo accusamur irreligiositatis? Id illustrat exemplo.

[2]) *Suspici*, colere, venerari. *Spem suam transfert*, non in alios, in administros, sed in ipsum unum Caesarem.

nubes numeret [1]) orans, alius lacunaria; alius suam animam deo suo voveat, alius hirci. Videte enim, ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis et interdicere optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab invito coli volet, ne homo quidem.

100. Atque adeo et aegyptiis permissa est tam vanae superstitionis potestas avibus et bestiis consecrandis et capite damnandis [2]), qui aliquem hujusmodi deum occiderit. Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae Astartes, ut Arabiae Dusares, ut Noricis Belenus, ut Africae Caelestis, ut Mauritaniae reguli sui. Romanas, ut opinor,

---

[1]) *Nubes numeret.* Christiani plerumque conveniebant in areis, ibique orantes coelum suspiciebant absque aris, absque statuis, eos igitur ethnici deridebant, quasi nubes orando numerarent (hinc illud *si putatis*), idcirco Tertullianus absurditatem absurditate alia refellit. Nos, inquit, nubes numeramus, vos lacunaria templorum. Pamelius. *Ad irreligiositatis elogium.* Videte ne ad irreligiositatis accusationem, crimen et illud addatis . . . .

[2]) *Capite damnandis,* Aegyptii tanta fruuntur cultus libertate, ut possint aves et bestias consecrare in deos et capite damnare homines, qui hujusmodi deum occiderit.

provincias edidi, nec tamen romanos deos earum [1]), quia Romae non magis coluntur quam qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: casinienisum Deluentinus, narniensium Visidianus, asculanorum Ancharia, volsiniensium Nortia, ocriculanorum Valentia, sutrinorum Hostia, faliscorum in honore patris Curis et accepit cognomen Juno [1]). Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Laedimus romanos, nec romani habemur, qui non romanorum deum colimus. Bene quod omnium Deus est, cujus velimus aut nolimus, omnes sumus. Sed apud vos quodvis colere jus est praeter Deum verum, quasi non hic magis omnium sit Deus, cujus omnes sumus.

---

[1]) *Nec tamen romanos deos.* Provincias romanas enumeravi, quarum tamen dii non sunt romani: nam illarum provinciarum dii non magis coluntur Romae, quam dii, quos instituerunt municipia per Italiam.

[2]) *Faliscorum in honore* etc. Apud faliscos Juno successit in honorem patris Curis, quo Jupiter nomine dictus putatur, et simile nomen est adepta.

CAPUT XXV.

101. Romani non debent imperium suum deorum cultui, qui 102. toties impotentes fuere, 103. ante quos jam exstitere regna: et 104. penes romanos nonnisi post imperium adeptum profecit deorum cultus: imo 105. romani cum maxima potius eorum injuria suum auxerunt imperium.

101. Satis quidem mihi videor probasse de falsa et vera divinitate, cum demonstravi, quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec [1]) argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis, quos deos creditis, ut nihil jam ad hanc causam sit retractandum. Quoniam tamen romani nominis proprie mentio occurrit, non omittam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium, romanos pro merito religiositatis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint, et adeo deos esse, ut praeter ceteros floreant, qui illis officium praeter ceteros faciant.

---

[1]) *Nec*, et non modo. *Retractandum*, addendum. Occurrit in hoc c. exceptioni illi, quam eloquentissime proponit Caecilius apud Minucium n. 6 ss., romanos scil. propter cultum diligentissimum deorum orbis imperio esse potitos.

102. Scilicet ista merces a romanis deis pro gratia expensa est. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit imperium [1]). Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis fautum voluisse quam suae, et patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt, transfretanis dedisse. Viderit Cybele, si urbem romanam ut memoriam trojani generis adamavit, vernaculi sui scilicet adversus achivorum arma protecti, si ad ultores transire prospexit, quos sciebat Graeciam Phrygiae debellatricem subacturos. Itaque majestatis suae in urbem collatae grande documentum nostra etiam aetate proposuit, cum M. Aurelio apud Sirmium reipublicae exempto die sexto decimo Kalendarum Aprilium archigallus [2]) ille sanctissi-

---

[1]) Incipit Tertullianus occurrere huic exceptioni ironia provocans ad deos abjectissimos. Advertit deinde vix probabile esse, deos peregrinos juvisse romanos *transfretaneos*, transmarinos, et non potius suos cultores. *Viderit Cybele.* Est alia ironia. Forte idcirco Cybele transiit ad romanos, quod praesciverit eos subacturos esse graecos, et sic ultores fore, quod hi Trojam sibi addictam subverterint.

[2]) *Archigallus*, princeps sacerdotum Cybeles. Hunc irridet, quod post hebdomadam a morte Marci Aurelii pro hujus imperii felicitate solito adhuc more litaverit solitasque preces obtulerit.

mus die nono Kalendarum earundem, quo sanguinem impurum lacertos quoque castrando libabat, pro salute imperatoris Marci jam intercepti solita aeque imperia mandavit. O nuncios tardos, o somniculosa diplomata, quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovit! Nae, deam talem riderent christiani! Sed non statim et Jupiter Cretam suam [2]) romanis fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud Idaeum et aera Corybantia et jucundissimum illic nutricis suae odorem. Nonne omni Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut ea potius orbi terra praecelleret, quae cineres Jovis texit? Vellet Juno punicam urbem posthabita Samo dilectam ab Aeneadarum gente deleri? Quod sciam:

Hic illius arma,
Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
Si qua fata sinant, jam tum tenditque fovetque."

---

[1]) *Cretam suam*, ibi enim natus perhibetur; ne autem Jovis nati vagitus Saturnus, qui filios vorare solebat, audiret, Corybantes ad ejus custodiam adhibiti clypeis strepitum excitabant. Jovis autem nutrix fuit capra, hinc *jucundissimi odoris* facit mentionem. *Punicam urbem* i. e. Carthaginem, ubi, quemadmodum Virgilius Aenad. 1, 16. canit, ejus currus fuit, ejusque arma.

Misera illa conjux Jovis et soror adversus fata non valuit! Plane: „Fato stat Jupiter ipse.“

Nec tantum tamen honoris fatis romani dicaverunt dedentibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Junonis quantum prostitutissimae lupae Larentinae.

103. Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? Quem coluerat Saturnus et Jupiter? Aliquem, opinor, Sterculum. Sed postea romani cum indigenis suis [1]), etiam si qui non regnaverunt? Tamen regnabantur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum dei habebantur. Ergo alio-

---

[1]) Mira habetur hic varietas in editis et mss. *Indigenas* autem vocat illos deos, qui una cum Sterculo erant verbacui et propiii dii romanorum. Havercamp putat verba *sed romani* (vel ut ipse legit, *Romae*) *postea* esse glossema, atque ita interpungit: Aliquem, opinor, Sterculum cum indigenis suis. Etiam si qui etc. *Regnabantur*, al. *regnabatur*. Sensus hujus loci nonnihil implevi hic est, jam fuisse regnatum, antequam essent et colerentur illi dii, quibus romani in acceptum ferunt regnum suum. *Cum post imperium*, postquam jam adepti sunt imperium *sive adhuc regnum*, cum jam essent reges creverit deorum cultus.

rum est regnum dare, quia regnabatur multo ante, quam isti dei inciderentur.

104. Sed quam vanum est, fastigium romani nominis religiositatis meritis deputare, cum post imperium sive adhuc regnum religio profecerit. Age jam, rebus religio profecerit [1]). Nam etsi a Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis res divina apud romanos constabat. Frugi religio et pauperes ritus et nulla Capitolia certantia ad coelum, sed temeraria [2]) de cespite altaria et vasa adhuc Samia et nidor ex illis et Deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia graecorum atque tuscorum fingendis simulacris urbem inundaverant. Ergo non ante religiosi romani quam magni, ideoque non ob hoc magni, quia religiosi.

---

[1]) *Age jam, rebus religio profecerit.* Haec nonnulli omittunt, habentur tamen in plurimis et optimis codd. Probat jam hic deorum cultum fuisse auctum.

[2]) *Temeraria*, sine arte facta sive ex obvia quacunque materia. *Samia*, fictilia, admodum vilia; *nidor ex illis*, non ex victimis combustis, sed contenti erant cultores tunc nidore horum vasorum fictilium (est ironia). Alii tamen legunt: exilis, ut significetur, non multa tunc fuisse sacrificia. *Deus ipse nusquam*, nullum adhuc simulacrum.

105. Atquin quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de irreligiositate [1]) provenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum injuria non est. Eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia romanorum quot torpaea, tot de deis quot de gentibus triumphi, tot manubiae quot manent adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari et illis imperium sine fine decernunt, quorum magis injurias quam adolationes [2]) remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt tam impune laeduntur, quam frustra coluntur. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur qui, ut suggessimus, religionem aut laedendo creverunt aut crescendo laeserunt.

---

[1]) *De irreligiositate*, cum nondum colerent deos, imo eos, ut mox ostendit, bellis laederent. Cf. Minucium c. 25.

[2]) *Adolationes*, al. adulationes. Forte antiqua forma pro adulatione. *Non potest fidei convenire*, non est credibile.

Etiam illi, quorum regna conflata sunt in imperii romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

CAPUT XXVI.

106. Romani diis non debent suum imperium.

109. Videte igitur, ne ille regna dispenset, cujus est et orbis, qui regnatur, et homo ipse, qui regnat; ne ille vices dominationum ipsis temporibus in seculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit et seculum corpus temporum [1]) fecit; ne ille civitates extollat aut deprimat, sub quo fuit sine civitatibus aliquando gens hominum. Quid erratis? Prior est quibusdam deis suis silvestris Roma; ante regnavit quam tantus ambitus Capitolii extrueretur. Regnaverant et babylonii ante

---

[1]) *Seculum corpus temporum fecit*, qui temporis cursum legibus quibusdam moderatus est, ad determinatum successionum ordinem, ad ordinatas revocavit periodos, quae sunt veluti temporis membra et corpus. *Silvestris*, inculta. *Ante regnavit* Roma scil.

pontifices et medi ante Quindecimviros et aegyptii ante Salios et assyrii ante Lupercos et amazones ante virgines vestales. Postremo si romanae religiones regna praestant, nunquam retro Judaea regnasset despectrix communium istarum divinitatum, cujus et Deum victimis et templum donis et gentem foederibus aliquamdiu romani honorastis, nunquam dominaturi ejus, si Deo non deliquisset, ultimo in Christum.

CAPUT XXVII.

107. Suggerebant gentiles christianis, ut ficte sacrificarent. 108. Hoc vero consilium diabolicae est suggestionis. Nunquam magis christiani de daemone triumphum referunt, quam cum pro fide damnantur.

107. Satis haec adversus intentationem laesae divinitatis, quo non videamur laedere

---

[1]) *Quindecimviros*, quorum nimirum custodiae concrediti erant libri sibyllini, qui habebantur religiosi. *Salios*, qui erant sacerdotes Martis; *Lupercos*, sacerdotes illius dei, qui dicebatur Pan. *Nunquam dominaturi ejus*, scil. Judaeae.

eam, quam ostendimus non esse. Igitur provocati ad sacrificandum obstruimus gradum [1]) pro fide conscientiae nostrae, qua certi sumus ad quos ista perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod, cum possimus et sacrificare in praesenti et illaesi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti praeferamus.

108. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur [2]); sed agnoscimus unde talia suggerantur, quis totum hoc agitet et quomodo nunc astutia suadendi, nunc duritia saeviendi ad constantiam nostram dejiciendam operetur. Ille scilicet spiritus daemoniacae et angelicae paraturae [3]), qui noster ob divortium aemulus et ob Dei gratiam invi-

---

[1]) *Obstruimus gradum*, renitimur scientes in diis coli daemonia.

[2]) *Quo vobis abutamur*, vos illudamus, decipiamus. Respondit ad quorundam suggestionem, qui misericordia moti erga christianos hortabantur, ut ficte sacrificarent.

[3]) *Angelicae paraturae*, naturae, conditionis. *Ob divortium*, a Deo scil., reprobationem. *In primordio* hujus libri. *Metu*, plures edit. *metui*; codd. duo, *metum*.

dus, de mentibus vestris adversus nos proeliatur occulta inspiratione modulatis et subornatis ad omnem quam in primordio exorsi sumus et judicandi perversitatem et saeviendi iniquitatem. Nam licet subjecta sit nobis tota vis daemonum et ejusmodi spirituum, ut nequam tamen et servi metu nonnunquam contumaciam miscent et laedere gestiunt quos alias verentur. Odium enim etiam timor spirat. Praeterquam et desperata conditio eorum ex praedamnatione solatium reputat fruendae interim malignitatis de poenae mora [1]). Et tamen apprehensi subiguntur et conditioni suae subcidunt et quos de longinquo oppugnant, de proximo

---

[1]) *De poenae mora.* Non defuerunt e veteribus, qui censuerint, daemones nondum inferni poenas pati, quibus nonnisi addicendi (ex eorum opinione) sint in judicio finali. Hinc desperata est eorum conditio, quia certissimo sciunt futuram suam damnationem, sed interim *poenae moram*, cum adhuc malignitatem suam in homines quadantenus saltem exserere possint, solatium reputant. *Subcidunt conditioni suae* servorum fugitivorum instar, qui a dominis retrahuntur, trementes ad genua christianorum advolvuntur (in energumenis). *Cum vice*, ad modum *rebellantium ergastulorum.* Ponit ergastula pro hominibus vinctis in ergastulis, sic etiam *carceres*, *metalla*, *poenalem servitutem.*

obsecrant. Itaque cum vice rebellantium ergastulorum sive carcerum vel metallorum vel hoc genus poenalis servitutis erumpunt adversus nos, in quorum potestate sunt, certi et impares se esse et hoc magis perditos [1]), ingratis resistimus ut aequales et repugnamus perseverantes in eo, quod oppugnant, et illos nunquam magis detriumphamus, quam cum pro fidei obstinatione damnamur.

CAPUT XXVIII.

109. Accusantur christiani, quod pro salute imperatorum non sacrificent. 110. Quam irreligiosi gentiles, qui imperatores plus quam deos colunt.

109. Quoniam autem facile iniquum videretur liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum, nam et alias divinae rei faciundae libens animus indicitur, certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos ultro sui causa pla-

---

[1]) *Et hoc magis perditos*, scientes quod hoc in majorem suam perditionem, damnationem, opprobrium cedat.

care deberet, ne prae manu esset jure libertatis dicere: Nolo mihi Jovem propitium; tu quis es? Me conveniat Janus iratus, ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? Formati estis ab iisdem utique spiritibus [1]), uti nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et imposita est tam vobis necessitas cogendi quam nobis obligatio periclitandi.

110. Ventum est igitur ad secundum titulum laesae augustioris majestatis, siquidem majore formidine et callidiore timiditate Caesarem observatis, quam ipsum de Olympo Jovem. Et merito, si sciatis. Quis enim ex viventibus quilibet non mortuo potior? Sed nec hoc vos ratione facitis potius quam respectu praesentaneae potestatis. Adeo et in isto irreligiosi erga deos vestros depre-

---

[1]) *Formati*, edocti, inducti *estis ab iisdem utique spiritibus* malis. Occurrit hic alteri gentilium exceptioni, quod christiani imperatoribus non sacrificent, quos bene dicit diis majores; quis enim vivens mortuo non est potior? hinc illis, qui diis sunt potiores, non sacrificare majus est crimen. *Et merito* imperatores diis praefertis, *si sciatis*, si sapiatis, rite judicetis. Exprobrat tamen illis Tertullianus, quod id non faciant propter sanae rationis dictamen, sed propter timorem potestatis imperatoris, hinc eos merito irreligiositatis arguit.

hendemini, cum plus timoris humano dominio dicatis. Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Caesaris pejeratur.

CAPUT XXIX.

111. Christiani non sunt irreligiosi non sacrificantes diis pro imperatorum salute, cum illi hanc praestare non possint, sed potius gentiles deos invocantes, qui salutis auctores esse nequeunt.

111. Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatoribus vel cuilibet homini impertire possunt, et ita nos crimini majestatis addicite, si angeli aut daemones, substantia pessimi spiritus, beneficium aliquod operantur, si perditi conservant, si damnati liberant, si denique, quod in conscientia vestra est [1]), mortui vi-

[1]) *Quod in conscientia vestra est*, de quo ipsi persuasi, convicti estis, scil. id fieri non posse. *Eae ipsae materiae*, ex quibus statuae, templa fiunt.

vos tuentur. Nam utique suas primo statuas et imagines et aedes tuerentur, quae, ut opinor, Caesarum milites excubiis salva praestant. Puto autem, eae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant. Multi denique dei habuerunt Caesarem iratum. Facit ad causam [1]), si et propitium, cum illis aliquid liberalitatis aut privilegii confert. Ita qui sunt in Caesaris potestate, cujus et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate, ut eam praestare posse videantur, quam facilius ipsi a Caesare consequantur? Ideo ergo committimus in majestatem imperatorum, quia illos non subjicimus rebus suis, quia non ludimus de officio salutis ipsorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis [2]). Sed vos irreligiosi, qui eam quaeritis, ubi non est, petitis a quibus dari non potest, praeterito eo, in cujus est potestate. Insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere,

---

[1]) *Facit ad causam.* Ipsis diis prodest, si etc.

[2]) *Manibus plumbatis*, ita loquitur de deorum statuis, in quibus manus brachio et brachia trunco connexae et colligatae erant plumbo. Tota haec periodus praeclaram continet ironiam.

qui etiam possunt impetrare, dum sciunt petere.

CAPUT XXX.

112. Imperatorum salus a vero pendet Deo: hunc jugiter christiani precantur pro illis; hinc ethnici potius rei laesae majestatis, quod christianos Deum verum pro imperatoribus precantes occidant.

112. Nos enim pro salute imperatorum Deum invocamus aeternum, Deum verum, Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi praeter ceteros malunt. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt, qua homines, quis et animam, sentiunt eum esse Deum solum, in cujus solius potestate sunt, a quo sint secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni? cum super omnes homines, qui utique vivunt, et mortuis antistant. Recogitant quousque vires imperii sui valeant, et ita Deum intelligunt; adversus quem valere non possunt, per eum valere se cognoscunt. Coelum denique debellet imperator, coelum captivum triumpho suo invehat, coela mittat excubias, coelo vectigalia imponat. Non potest. Ideo magnus

est, quia coelo minor est; illius enim est ipse, cujus et coelum est et omnis creatura. Inde est imperator, unde et homo antequam imperator, inde potestas illi, unde et spiritus. Illuc suspicientes christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore [1]), quia de pectore, oramus. Precantes sumus omnes semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, quaecunque hominis et Caesaris vota sunt. Haec ab alio orare non possum, quam a quo me scio consecuturum, quoniam et ipse est, qui solus praestat, et ego sum, cui impetrare debetur, famulus ejus, qui eum solum observo, qui propter disciplinam ejus occidor, qui ei offero opimam et majorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam, non grana thuris unius assis, arabicae arboris lacrimas, nec duas meri guttas, nec

---

[1]) *Sine monitore.* Apud ethnicos monitor praeibat preces ac de scripto quidem propter tot nota ignotaque deorum nomina, ne quid verborum nominumque praeteriretur aut praeposterum diceretur.

sanguinem reprobi bovis mori optantis[1]), et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: ut mirer, cum hostiae probantur penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cum cuivis praecordia potius victimarum quam ipsorum sacrificantium examinantur? Sic itaque nos ad Deum expansos ungulae fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detruncent, bestiae insiliant: paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis christiani. Hoc agite, boni praesides, extorquete animam Deo supplicantem pro imperatore. Hic erit crimen, ubi veritas Dei et devotio est!

---

[1]) *Bovis*, al. hominis. Quid vero Tertullianus significare velit *mori optantis* non satis assequor, nisi forte loquatur de bove in sacrificio vulnere jam perfosso, qui dum sanguis ejus sacrificii causa effluit, mori desiderat. *Cum cuivis*. Codd. quidem habent: *cum quibus*, sed ita corrigendum censet Kayser cum Oehler. Sensus vero est, cum cuivis magis cordi sunt praecordia victimarum, quam ipsorum sacrificantium.

CAPUT XXXI.

113. Christianos pro imperatoribus orare probatur ex s. Scriptura.

113. Adolati nunc sumus imperatori et mentiti vota, quae diximus, ad evadendam scilicet vim. Plane proficit ista fallacia. Admittitis nos enim probare quodcunque defendimus. Qui ergo putaveris nihil nos de salute Caesarum curare, inspice Dei voces, literas nostras, quas[1]) neque ipsi supprimimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scitote ex illis, praeceptum esse nobis ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores christianorum quam de quorum majestate convenimur in crimen? Sed etiam nominatim atque manifeste: *Orate*, inquit, *pro regibus et pro principibus et potestatibus*, *ut omnia tranquilla sint vobis* (1. Tim. 2, 2). Cum enim concutitur imperium,

---

[1]) *Quas* scil. s. literas ***neque ipsi supprimimus***, abscondimus et quae per varios ***casus*** gentilibus saepe innotescunt.

concussis etiam ceteris membris ejus utique et nos ,licet extranei a turbis aestimemur [1]), in aliquo loco casus invenimur.

CAPUT XXXII.

114. Orant christiani pro imperatoribus, quia finis seculi prorogatione imperii romani retardatur. 115. Quare non jurent per illorum genium.

114. Est et alia major necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem romani imperii commeatu scimus retardari[2]). Itaque nolumus expe-

---

[1]) *Aestimemur.* Omittitur haec vox in cod. fuld., qua omissa clarior est sensus : ea retenta sensus est, quamvis aestimemur parum nos curare has turbas, semper tamen versamur in loco , in quo hae turbae contingunt.

[2]) Occasione eorum, quae scribit Paulus de adventu antichristi deque fine mundi 2. Thessal 2. praesertim v. 7 : *Nam mysterium jam operatur iniquitatis, tantum ut qui tenet, teneat, donec de medio fiat,* plures veterum putarunt, non venturum diem Domini priusquam imperium romanum defecisset. Hanc inter-

riri, et dum precamur differri, romanae diuturnitati favemus.

115. Sed et juramus, sicut non per genios Caesarum, ita per salutem eorum, quae est augustior omnibus geniis. Nescitis genios daemonas dici et inde diminutiva voce daemonia? Nos judicium Dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit. Id in eis scimus esse, quod Deus voluit, ideoque et salvum volumus esse quod Deus voluit, et pro magno id juramento habemus. Ceterum daemonas, id est genios, adjurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non dejerare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

---

pretationem videtur et Tertullianus secutus. *Commeatu* prorogatione. Respondet mox ad alteram accusationem, quod christiani non jurarent per genium Caesaris. Cf. Acta martyrii s. Polycarpi n. 10. opusc. t. 13. p. 76. Ideo autem christiani jurabant per imperatorum salutem, quod publica hac jurisjurandi religione affirmabant, sincero se animo imperatoris, qui a Deo ipsis praepositus erat, optare ac petere salutem.

CAPUT XXXIII.

116. Christiani magis honorant imperatores, quam ipsi gentiles.

116. Sed quid ego amplius de religione atque pietate christiana in imperatore, quem necesse est suspiciamus ut eum, quem Dominus noster elegit, ut merito dixerim: Noster est magis Caesar, a nostro Deo constitutus? Itaque ut meo plus ego illi operor in salutem, si quidem non solum ab eo postulo eam, qui potest praestare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod temperans majestatem Caesaris infra Deum magis illum commendo Deo, cui soli subjicio. Subjicio autem cui non adaequo. Non enim deum imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se deum volet dici. Si homo sit, interest homini Deo cedere; satis habeat appellari imperator; grande et hoc nomen est, quod a Deo traditur. Negat illum imperatorem, qui deum dicit; nisi homo sit, non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggeritur enim ei a tergo: „Respice

post te [1])! hominem te memento.“ Et utique hoc magis gaudet, tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suae sit necessaria. Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non vere diceretur. Major est [2]) qui revocatur, ne se deum existimet.

CAPUT XXXIV.

117. Imperator neque dominus est appellandus, multo minus Deus.

117. Augustus, imperii formator, ne dominum quidem dici se volebat. Et hoc enim

---

[1]) *Respice post te*, vel forte ad rotam mobilem, symbolum mutabilis fortunae; vel ad servum publicum, qui eodem cum triumphatore vehebatur curru et qui, ne otiosus videretur, auream ejus coronam satis magni ponderis manu sustinebat, vel ad captivos currum triumphalem sequentes, quorum aspectu monebatur, posse et ipsum re male gesta in servitutem et miseriam incidere: vel generatim ad conditionem humanam.

[2]) Major est imperator, si in tanta gloria est constitutus, ut monendus sit de conditione humana, quam si per mendacium deus dicatur: nam illa admonitio est argumentum et tacita professio summae gloriae, tantae ut par sit inducendae oblivioni humanae conditionis, nisi id praecaveret admonitio.

Dei est cognomen. Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum Dei vice dicam. Ceterum liber sum illi. Dominus enim meus unus est, Deus omnipotens et aeternus, idem qui et ipsius. Qui pater patriae est, quomodo dominus est? Sed et gratius nomen est pietatis quam potestatis; etiam familiae magis patres quam domini vocantur. Tanto abest, ut imperator deus debeat dici, quod non potest credi non modo turpissima sed et perniciosa adulatione, tamquam si habens imperatorem alterum appelles. Nonne maximam et inexorabilem offensam contrahes ejus, quem habuisti, etiam ipsi timendam, quem appellasti? Esto religiosus in Deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium deum credere atque ita et hunc deum dicere, cui Deo opus est. Si non de mendacio erubescit adulatio ejusmodi hominem deum appellans, timeat saltem de infausto [1]). Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupari.

---

[1]) *De infausto*, timeat saltem sequelas, nam *maledictum* scil. prohibitum est etc.

CAPUT XXXV.

118. Quam inepte christiani rei laesae majestatis accusentur non celebrantes imperatorum solemnia, cum haec sint adeo indecora. 119. Romani potius hostes sunt suorum principum, ut probant illorum sermones, vota, 120. nobilium conjurationes, qui 121. in illorum solemnibus laetitiam saepe fingunt seditionem meditantes.

118. Propterea igitur publici hostes christiani, quia imperatoribus neque vanos neque mentientes neque temerarios honores dicant, quia verae religionis homines etiam solemnia eorum conscientia potius quam lascivia celebrant. Grande videlicet officium focos et toros in publicum educere, vicatim epulari, civitatem tabernae habitu abolefacere [1]), vino lutum cogere, catervatim cursitare ad injurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur publicum gaudium per dedecus publicum? Haeccine solemnes dies principum decent, quae alios dies non decent? Qui observant disciplinam de Cae-

---

[1]) *Abolefacere* i. e. civitatis ordinem dignitatemque convertendo illam in cauponam evertere. *Vino lutum cogere* illius effusione ex nimio luxu et protervia.

saris respectu, hi eam propter Caesarem deserunt et malorum morum licentia pietas erit, occasio luxuriae religio deputabitur? O nos merito damnandos! Cur enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi expungimus [1])? Cur die laeto non laureis postes obumbramus nec lucernis diem infringimus? Honesta res est, solemnitate publica exigente induere domui tuae habitum alicujus novi lupanaris.

119. Velim tamen in hac quoque religione secundae majestatis, de qua in secundum sacrilegium convenimur christiani non celebrando vobiscum solemnia Caesarum, quo more celebrari nec modestia nec verecundia nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit, fidem et veritatem vestram demonstrare, ne forte et isthic deteriores christianis deprehendantur qui nos nolunt romanos haberi, sed ut hostes principum romanorum. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem conve-

---

[1]) *Expungimus*, pervsolvimus (vota) et celebramus (gaudia). *Nec lucernis diem infringimus* vim quasi inferimus. *Secundae* (post Deum) *majestatis* i. e. Caesarum, cujus rei arguimur, quae est secunda criminatio contra nos prolata. Cf. supra n. 47.

nio, an alicui Caesari suo parcat illa lingua romana? Testis est Tiberis, et scholae bestiarum[1]). Jam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cujus non praecordia insculpta adparerent novi ac novi Caesaris scenam congiario dividundo praesidentis, etiam illa hora, qua acclamant:

„De nostris annis tibi Jupiter augeat annos?“

Haec christianus tam enunciare novit quam de novo Caesare optare.

120. Sed vulgus, inquis. Ut vulgus, tamen romani, nec ulli magis depostulatores[2])

---

[1]) *Testis est Tiberis*, forte quia ad hujus ripas *plebs*, quam convenit, habitabat, dum potentes colles occuparent; *et scholae bestiarum*, vel amphitheatra, in quibus concurrente populo multa oris licentia vigebat, vel locus, ubi damnati ad bestias exercebantur. *Congiario.* Congiarium est munus ac summa pecuniae, qua imperator universum populum donabat. Sensus est: Cujus non apparerent *praecordia*, secreta vota ac desideria, quibus optat novum atque novum Caesarem praesidentem scenae seu actui distributionis pecuniarum. *De novo Caesare optare*, novum Caesarem optare, quod habet cod. fuld.

[2]) *Depostulatores*, qui christianos postulabant ad supplicia et acclamabant: *Christianos ad leones.* Sequitur ironia: quasi reliqui ordines sint imperatoribus sincere devoti, nihilque moliantur *hosticum*,

christianorum quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide: nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat. Unde Cassii et Nigri et Albini? unde qui inter duas laurus obsident Caesarem? unde qui faucibus ejus exprimendis palaestricam exercent? unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus tot Sigeriis atque Partheniis audaciores? De romanis, nisi fallor, id est de non christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione [1]) et sacra faciebant pro salute imperatoris et genium ejus dejerabant, alii foris, alii intus, et utique publicorum hostium nomen christianis dabant.

121. Sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores quotidie revelantur, post vindemiam parricidarum [2]) racematio super-

---

hostile. Respicit dein plura facta conjurationis adversus Caesares.

[1]) *Sub ipsa usque impietatis eruptione*, usque ad momentum, quo seditio in Caesarem oriebatur.

[2]) *Parricidarum*, qui scil. insidias struxerant in imperatorem, patrem patriae. Haec mordacem complectuntur ironiam. *Nebulabant*, lucernis interdiu accensis nebulam velut inducebant diei, sicut supra dixerat *diem infringere*. Ait autem, tot romanos haec festa egisse in diebus solemnibus imperatorum,

stes, quam recentissimis et ramosissimis laureis postes praestruebant, quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula nebulabant, quam cultissimis et superbissimis toris forum sibi dividebant, non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria jam ediscerent in aliena solemnitate et exemplum atque imaginem spei suae inaugurarent, nomen principis in corde mutantes! Eadem officia dependunt et qui astrologos et haruspices et augures et magos de Caesarum capite consultant; quas artes ut ab angelis desertoribus proditas et a Deo interdictas ne suis quidem causis adhibent christiani. Cui autem opus est perscrutari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur [1])? Non enim ea mente de caris consulitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter servitutis.

---

ut discerent quid faciendum, quae solemnitas celebranda dejecto praesente imperatore, quem jam in corde mutassent, et inaugurato altero.

[1]) *Sustinetur*, exspectatur. *Sollicitudo sanguinis* ex consanguineitate orta.

CAPUT XXXVI.

112. Christiani absque personarum acceptione omnibus benevolentiam exhibent.

122. Si haec ita sunt, ut hostes deprehendantur qui romani vocabantur, cur nos, qui hostes existimamur, romani negamur? Non possumus et romani non esse et hostes esse, cum hostes reperiantur qui romani habebantur. Adeo pietas et religio et fides imperatoribus dedita non in hujusmodi officiis consistit, quibus et hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi, sed in his moribus, quibus divinitas imperat tam vere in imperatorem quam circa omnes necesse habet exhiberi. Neque enim haec opera bonae mentis solis imperatoribus debentur a nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis praestamus [2]), qui

---

[1]) *Divinitas.* Fulvius Ursinus conjicit legendum esse: *civilitas.* Sensus vero est, veram in imperatores devotionem et fidem consistere in his moribus, quos Deus praecipit tam in imperatorem quam erga alios exhibere.

[1]) *Nobis praestamus*, nostrum bonum exigit, ut haec omnibus absque personarum acceptione exhibe-

non ab homine aut laudis aut praemii expensum captamus, sed a Deo exactore et remuneratore indifferentis benignitatis. Idem sumus imperatoribus qui et vicinis nostris. Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo vetamur. Quodcunque non licet in imperatorem, id nec in quemquam; quod in neminem, eo forsitan magis nec in ipsum, qui per Deum tantus est.

CAPUT XXXVII.

123. Christiani nulli sunt inimici, cum nec de suis hostibus vindictam sumant, quod tamen quadruplici possent modo, scil. incendendo urbem, 124. seditionem movendo, 125. secedendo ex imperio, 126. non amplius abigendo daemones ab ethnicis.

123. Si inimicos, ut supra diximus, jubemur diligere, quem habemus odisse? Item si laesi vicem referre prohibemur, ne de facto pares simus [1]), quem possumus laedere?

---

amus. *Indifferentis benignitatis* i. e. benignitatis, quae est absque personarum acceptione.

[1]) *Ne de facto pares simus*, ne vicissim laedendo

Nam de isto ipsi recognoscite. Quotiens enim in christianos desaevitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam praeteritis vobis suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis? Ipsis bacchanalium furiis nec mortuis parcunt christianis, quin illos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, jam alios, jam .nec totos [1]) avellant, dissecent, distrahant Quid tamen unquam denotatis de tam conspiratis, de tam animatis ad mortem usque pro injuria repensati, quando vel una nox pauculis faculis largiter ultionis posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret? Sed absit, ut aut igni humano vin-

---

laedentem paris simus rei criminis. *Praeteritis vobis* scil. judicibus, non exspectata judicum sententia.

[2]) *Jam alios* i. e. immutatos, corruptos, *jam nec totos*, quia jam in partes dissoluti erant. Loquitur de cadaveribus. Quaerit dein utrum unquam adverterint in christianis vindictae spiritum, *pro injuria repensati*, ita legere mavult Kayser; reliqui codd. repensatis, solus Erlang. repensatum, quod Fulvius Ursinus, Oehler etc. probant, et bonum praebet sensum, qui idem videtur, si legitur *quod . . . respensati*. Docet autem christianos vindictam sumere posse de suis inimicis urbem incendendo. Cf. opusc. t. 1. diss. n. 6. p. 119.

dicetur divina secta aut doleat pati, in quo probatur.

124. Si enim et hostes exsertos, non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum et copiarum? Plures nimirum mauri et marcomanni ipsique parthi, vel quantaecunque unius tamen loci et suorum finium gentes quam totius orbis [1])? Hesterni sumus, et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissemus etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere?

125. Potuimus et inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes [2]), solius divortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti

---

[1]) *Quam totius orbis?* quem scil. christiani jam incolunt, ut mox ostendit. Quaerit nimirum, num christiani non sint numero jam plures, quam illae gentes, quae saepius romanis bellum intulerunt.

[2]) *Discordes*, separantes nos a vobis, *solius divortii invidia* sola discessione, recessu. *Suffudisset* nimirum pudore.

sinum abrupissemus a vobis, suffudisset utiquo dominationem vestram tot qualiumcunque civium amissio, imo etiam et ipsa destitutione punisset. Procul dubio expavissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum et stuporem quendam quasi mortuae urbis: quaesissetis quibus imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent [1]). Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine christianorum, paene omnium civitatum paene omnes cives christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani potius quam erroris humani.

126. Quis autem vos ab illis occultis et usqueqaeque vastantibus mentes et valetudines vestras hostibus raperet, a daemoniorum incursibus dico, quae de vobis sine praemio, sine mercede depellimus? Suffecisset hoc solum nostrae ultioni, quod vacua exinde possessio [2]) immundis spiritibus pateret.

---

[1]) *Plures hostes* etc. quia, ut ostenderat c. 35., romani ethnici hostes erant Caesarum seditionesque jam saepius moverant. Nunc vero cum tot sint christiani in imperio romano iique boni cives, boni cives superant hostium seu malorum civium numerum.

[2]) *Quod vacua possessio*, quod apertus, facilis accessus ad vos possidendos, invadendos pateret dae-

Porro nec tanti praesidii compensationem cogitantes non modo non molestum vobis genus verum etiam necessarium hostes judicare maluistis, quia sumus plane, non generis humani tamen, sed potius erroris.

CAPUT XXXVIII.

127. Christiani et factionibus renunciant et 128. theatris.

127. Proinde nec paulo lenius inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet? Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat [1]) modestiae publicae, ne civitas in partes scinderetur, quae res facile comitia, concilia, curias, conciones, spectacula etiam aemulis studiorum compulsationibus

monibus, cum illos non amplius abigeremus et expelleremus.

[1]) *De providentia constat.* Factiones prohibentur, ut provideatur *modestiae*, tranquillitati publicae, ne civitas in partes scindatur, quae discordia facile inquieta tumultibus ex aemulatione profectis reddit commitia etc.

inquietaret, cum jam et in quaestu habere coepissent venalem et mercenariam homines violentiae suae operam. At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena quam publica. Unam omnium rempublicam agnoscimus, mundum.

128. Aeque spectaculis vestris in tantum renunciamus, in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione conceptas, cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur, praetersumus [1]). Nihil est nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum xysti [2]) va-

---

[1]) *Praetersumus.* „Eleganter dicit Tertullianus christianos praeteresse illis ipsis rebus, de quibus spectacula transiguntur, i. e. quae eorum est materia sc. furor, libido, crudelitas, quoniam hisce renunciarunt christiani facti, adeoque illis amplius non vivunt, sed mortui sunt, ut loquitur Petrus 1. ep. 2, 1 ss.; et Paulus etiam Rom. 6, 2; Coloss. 3, 7, imo nulli sunt rebus humanis etc." Havercamp.

[1]) *Xysti*, stadii athletarum. *Si licuit Epicureis* etc. Haec aliter atque aliter leguntur in codd. et editionibus: partim omittuntur, partim paulo ante habentur. Sensus vero videtur, si licuit epicureis aliam statuere voluptatem (quorum sententiam non omnes sequuntur), licet et christianae sectae, religioni, quaerere suam voluptatem in aliquo alio ab eo, quod vulgus romanum sectatur.

nitate. Quo vos offendimus, si alias praesumimus voluptates? Si oblectari novisse nolumus, nostra injuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis. Nec vos nostra delectant. Si licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi aequitatem, et ampla negotia christianae.

CAPUT XXXIX.

129. Christianorum coetus quales: 130. egenorum penes ipsos cura et 131. mutua dilectio: hinc 132. omnia communia penes ipsos praeter uxores. 133. Gentilum in conviviis luxus, 134. christianorum coenae modestia, temperantia, sanctitas, quare 135. eorum coetus tam innoxii non damnandi.

129. Edam jam nunc ego ipse negotia christianae factionis, ut qui mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei foedere. Coimus in coetum et congregationem, ut ad Deum quasi manu facta precationibus ambiamus orantes. Haec vis Deo grata est. Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum et potestatibus, pro statu seculi,

pro rerum quiete, pro mora finis. Coimus ad literarum divinarum commemorationem, si quid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptorum nihilominus inculcationibus densamus. Ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina. Nam et judicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu summumque futuri judicii praejudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegetur. Praesident probati quique seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti, neque enim pretio ulla res Dei constat.

130. Etiam si quod arcae genus est, non de honoraria summa [1]) quasi redemptae re-

---

[1]) *Praeceptorum inculcationibus densamus* i. e. praecepta divina inculcando disciplinam conversationemque nostram restringimus, ne scil. a lege divina aberret; a laxitate, licentia revocamus. *Censura divina*, excommunicatio.

[2]) *Non de honoraria summa.* Pecunia, quam habemus, non colligitur de stipe, quae pro introitu, admissione danda sit, quasi religionem venderemus, sed etc.

ligionis congregatur. Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit et si modo velit et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis nec potaculis nec ingratiis voratrinis [1]) dispensatur, sed egenis alendis humandisque et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis jamque domesticis senibus, item naufragis et si qui in metallis, et si qui in insulis vel in custodiis, dumtaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae fiunt.

131. Sed ejusmodi vel maxime dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. „Vide, inquiunt, ut invicem se diligant“ — ipsi enim invicem oderunt — „et ut pro alterutro mori sint parati“ — ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Sed et quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, insaniunt, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus jure naturae, matris unius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius

---

[1]) *Ingratiis* (al. *ingratis*) *voratrinis*, mensis luxuriosis, quarum nulla est utilitas et fructus. *Ex causa Dei sectae*, propter religionem.

fratres et dicuntur et habentur, qui unum patrem Deum agnoverunt, qui unum Spiritum biberunt sanctitatis, qui de uno utero ignorantiae ejusdem ad unam lucem expaverunt veritatis? Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragoedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quae penes vos fere dirimit fraternitatem.

132. Itaque qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores. In isto loco consortium solvimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant; ex illa, credo, majorum et sapientissimorum disciplina, graeci Socratis et romani Catonis, qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium du-

---

1) *Quia nulla de nostra fraternitate tragoedia exclamat.* Ideo minus legitimi fratres existimamur, quia de nobis nulla odia, simultates, fratricidia narrantur, sicut de fratribus ethnicis, quorum odiis etc. plenae sunt tragoediae. *Ex substantia familiari,* quia utimur rebus nostris in communi mutuo nos sublevantes, ut mox explicat. *In isto loco,* in matrimonio. *Et alibi,* ab aliis.

xerant liberorum causa et alibi creandorum. Nescio quidem an invitas; quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae atticae, o romanae gravitatis exemplum: leno est philosophus et censor. Quid ergo mirum, si tanta caritas conviolatur [1])?

133. Nam et coenulas nostras praeterquam sceleris infames ut prodigas quoque suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est: „Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, aedificant vero quasi nunquam morituri.“ Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit quam in suo trabem. Tot tribubus [2]) et curiis et decuriis ructanti-

---

[1]) *Conviolatur* (al. convivatur). Quid mirum quod conjugalis charitas violetur, si violatur conjugalis castitas? Vel forte: Quid mirum, si nostra caritas probris exponitur? Illud Diogenis dictum de argentinis usurpat Empedocles.

[2]) Graphice describit luxum conviviorum publicorum. *Saliis* sacerdotibus a Numa in honorem Martis (vel Herculis) institutis *coenaturis creditor erit necessarius*, quia nullus erat par impensas illorum derepente solvendo. *Herculanarum* etc. De coenis loquitur in Herculis honorem; de his ait tantos fuisse sumptus, ut soli publici tabularii computandis maximis expensarum summis assuefacti, illos numerare vix possent. *Apaturiis.* Loquitur hic de variis gentilium festis, in quibus coenae tanta copia cibo-

bus acescit aër; Saliis coenaturis creditor erit necessarius; Herculanarum decimanarum et polluctorum sumptus tabularii supputabunt; Apaturiis, Dionysiis, mysteriis atticis coquorum dilectus indicitur; ad fumum coenae Serapiacae sparteoli excitabuntur. De solo triclinio christianorum retractatur.

134. Coena nostra de nomine [1]) rationem sui ostendit: id vocatur quod dilectio penes graecos. Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est, pietatis nomine facere sumptum, siquidem inopes quosque refrigerio isto juvamus, non qua penes vos parasiti affectant ad gloriam famulandae libertatis sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi,

---

rum delicatissimorum celebrabantur, ut ad hos conficiendos coqui peritiores seligerentur. *Sparteoli* custodes erant ad incendia restinguenda destinati. Significat tanto apparatu coenam in honorem Serapidis fuisse paratam, ut propter fumum ingentem hi custodes putare possent, ortum esse incendium. *De solo triclinio*, coena *christianorum retractatur*, quaestio movetur.

[1]) *De nomine*, dicebatur enim ἀγαπή. *Non qua penes vos*, non sicut apud vos nutriuntur parasiti, qui quasi stipendio et mercede ventris libertatem suam vendunt adeo, ut possint inter coenandum alapis, patellis caedi, conspui et omni contumelia affici.

sed qua penes Deum major est contemplatio mediocrium. Si honesta causa est convivii, reliquum ordinem disciplinae de causa aestimate. Quod sit de religionis officio, nihil vilitatis, nihil immodestiae admittit. Non prius discumbitur, quam oratio ad Deum praegustetur; editur quantum esurientes capiunt; bibitur quantum pudicis utile est. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui sciant Dominum audire. Post aquam manualem et lumina, ut quisque de Scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium, Deo canere: hinc probatur quomodo biberit. Aeque oratio convivium dirimit. Inde discedítur non in catervas caesionum, nec in classes discursationum, nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae et pudicitiae, ut qui non tam coenam coenaverint, quam disciplinam.

135. Haec coitio christianorum merito sane illicita, si illicitis par; merito damnanda, si quis de ea queritur eo titulo, quo de factionibus querela est. In cujus perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati quod et dispersi: hoc universi quod et singuli, neminem laedentes, ne-

minem contristantes. Cum probi, cum boni coeunt; cum pii, cum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia [1]).

CAPUT XL.

136. Quam inique omnis publicae calamitatis causa christianis adscribatur. Nam 137. jam ante Christi adventum ejusmodi contigere calamitates, 138. in remota antiquitate 139. Harum causa hominum peccata. 140. Imo propter christianos modo sunt leviores.

136. At e contrario illis nomen factionis accommodandum est, qui in odium bonorum et proborum conspirant, qui adversum sanguinem innocentium conclamant, praetexentes sane ad odii defensionem illam quoque vanitatem, quod existiment omnis publicae cladis, omnis popularis incommodi christianos esse in causam. Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilos non ascendit in arva, si coelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim: „Christianos ad leonem!“ acclamatur. Tantos ad unum [2])?

---

[1]) *Curia* ubi scil. ordo et dignitas servatur.

[2]) Irridet hanc formulam, quasi diceret: Cum

137. Oro vos, ante Tiberium, id est ante Christi adventum, quantae clades orbem et urbes ceciderunt? Legimus Hieran, Anaphen et Delon et Rhodon et Co insulas multis cum milibus hominum pessum abisse. Memorat et Plato majorem Asiae vel Africae terram Atlantico mari ereptam. Sed et mare Corinthium terrae motus ebibit et vis undarum Lucaniam abscissam in Siciliae nomen relegavit [1]). Haec utique non sine injuria incolentium accidere potuerunt.

128. Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores christiani, sed ipsi dei vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, vel, ut Plato putavit, campestre solummodo? Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsae urbes, in quibus nati mortuique sunt, etiam quas condiderunt; neque enim alias hodiernum manerent, nisi et ipsae posthumae cladis illius. Nondum judaeum ab Aegypto examen Palaestina sus-

---

christiani sint tam multi, quomodo tot christiani uni objici possunt leoni, dicitis enim: *ad leonem.*

[1]) *In Siciliae nomen relegavit* i. e. vis undarum Lucaniam ab Italia reliqua abscidit et in insulam redegit, cui nomen nunc Siciliae. *Campestre* scil. non cooperuit diluvii aqua secundum Platonem montium vertices, sed tantum campos, planitiem.

ceperat, nec jam illic christianae sectae origo consederat, cum regiones affines ejus Sodoma et Gomorra igneus imber exussit. Olet adhuc incendio terra, et si qua illic arborum poma, conantur oculis tenus [1]), ceterum contacta cinerescunt. Sed nec Tuscia jam tunc atque Campania de christianis querebantur, cum Vulsinios de coelo, Pompejos de suo monte perfudit ignis. Nemo adhuc Romae Deum verum adorabat, cum Hannibal apud Cannas per romanos annulos caedes suas modio metiebatur. Omnes dei vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium Senones occupaverant. Et bene quod, si quid adversi urbibus accidit, eaedem clades templorum quae et moenium fuerunt, ut jam hoc revincam, non ab eis [2]) evenire, quia et ipsis evenit.

---

[1]) *Conantur oculis tenus.* Si aliquo modo arbores nituntur poma proferre, ultra vel praeter speciem pomi nihil habent, nam ea poma carpentium digitis contacta in cineres dissolvuntur.

[2]) *Non ab eis* i. e. diis, nam et ipsi scil. ipsorum templa et simulacra eisdem obnoxia sunt cladibus. *Ut inofficiosa ejus*, ejus cultum et officia erga ipsum negligens. *Sed et alios commentata* vane sibi fingens et excogitans. Ceterum saepius ab ethnicis decantatam hic refellit exceptionem, quod tot calamitates essent tribuendae neglectui cultus deorum.

139. Semper humana gens male de Deo meruit; primo quidem ut inofficiosa ejus, quem cum intelligeret ex parte, non requisivit, sed et alios insuper sibi commentata, quos coleret; dehinc quod non inquirendo innocentiae magistrum et nocentiae judicem et exactorem omnibus vitiis et criminibus inolevit. Ceterum si requisisset, sequebatur, ut cognosceret requisitum et recognitum observaret et observatum propitium magis experiretur quam iratum. Eundem igitur nunc quoque scire debet iratum, quem et retro semper priusquam christiani nominarentur. Cujus bonis utebatur ante editis quam sibi deos fingeret, cur non ab eo etiam mala intelligat evenire, cujus bona esse non sensit? Illius rea est, cujus et ingrata.

140. Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo christianos a Deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia seculi inquitates temperavit et deprecatores Dei esse coeperunt. Denique cum ab imbribus aestiva hiberna suspendunt [1])

---

[1]) *Cum ab imbribus aestiva hiberna suspendunt* i. e. cum non pluit neque aestivo neque hiberno tempore. *Et annus in cura est*, cum solliciti estis, timetis de annona. Opponit modo gentilium agendi

et annus in cura est, vos quidem quotidie pasti statimque pransuri balneis et cauponiis et lupanaribus operantibus, aquilicia Jovi immolatis, nudipedalia populo denunciatis, coelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso et Deo et coelo. Nos vero jejuniis aridi et omni continentia expressi, ab omni vitae fruge dilati, in sacco et cinere volutantes invidia coelum tundimus, Deum tangimus et cum misericordiam extorserimus, Jupiter honoratur.

CAPUT XLI.

141. Ethnici potius sunt causae calamitatum, quas 142. Deus permittit vel in castigationem vel in admonitionem, et quibus 143. christiani non laeduntur.

141. Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos ma-

---

rationem pro impetranda pluvia christianorum jejuniis, poenitentia etc. *Aquilicia* sacra pro *elicienda* impetranda *aqua*, pluvia, instituta: *nupipedalia*, ut nudis pedibus incedat; *omni continentia expressi*, aridi, macerati; *ab omni vitae fruge dilati*, absti-

lorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuae adorantur. Etenim credibilius haberi debet eum irasci, qui negligatur, quam qui coluntur; aut nae illi iniquissimi, si propter christianos etiam cultores suos laedunt, quos separare deberent a meritis christianorum.

142. Hoc, inquitis, et in Deum vestrum repercutere est, si quod et ipse patiatur, propter profanos etiam cultores suos laedi. Admittite prius dispositiones ejus, et non retorquebitis. Qui enim semel aeternum judicium destinavit post seculi finem, non praecipitat discretionem, quae est conditio judicii, ante seculi finem. Aequalis est interim super omne hominum genus et indulgens et increpans; communia voluit esse et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem ejus et severitatem experiremur. Quia haec ita didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem; vos contra utramque

---

nentes ab omni re laeta; *invidia coelum tundimus* vel contenta oculorum acie in coelum respicimus, vel melius: adeo enixe petimus, ut invidiam faciamus coelo i. e. ut a Deo vel invito beneficia extorqueamus adeoque ipsum, nisi petentibus annuat, invidia immisericordiae onerare videamur.

despicitis: et sequitur, ut omnes seculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a Deo obveniant.

143. Atquin nos nullo modo laedimur; in primis quia nihil nostra refert in hoc aevo, nisi de eo quam celeriter excedere: dehinc, quia si quid adversi infligitur, vestris meritis deputatur. Sed etsi aliqua nos quoque praestringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum praedicationum confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae. Sin vero ab eis, quos colitis, omnia vobis mala eveniunt nostri causa, quid colere perseveratis tam ingratos, tam injustos, qui magis vos in dolore [1]) christianorum juvare et asserere debuerant, quos separare deberent a meritis christianorum?

CAPUT XLII.

144. Christiani in negotiis non sunt infructuosi; 145. abstinent quidem a ritibus. 146. Licet christiani non solvant vectigalia templis, eo fideliores sunt in solvendis tributis publicis.

144. Sed alio quoque injuriarum titulo

---

[1]) *In dolore* i. e. ad majorem christianorum dolorem et confusionem vos juvare et tueri debuerant.

postulamur: et infructuosi in negotiis dicimur. Quo pacto homines vobiscum degentes, ejusdem victus, habitus, instructus [1]), ejusdem ad vitam necessitatis? Neque enim brachmanae aut indorum gymnosophistae sumus, silvicolae et exsules vitae. Meminimus gratiam nos debere Deo, Domino, Creatori; nullum fructum operum ejus repudiamus, plane temperamus, ne ultra modum aut perperam utamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis vestris ceterisque commerciis cohabitamus in hoc seculo. Navigamus et nos vobiscum et militamus et rusticamur et mercatus proinde miscemus, artes, opera nostra publicamus usui vestro. Quomodo infructuosi videmur negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, non scio.

145. Sed si caeremonias tuas non frequento, attamen et illa die homo sum. Non lavor diluculo Saturnalibus [2]), ne et noctem

---

[1]) *Instructus*, apparatus, instrumentum. Refellit hic Tertullianos aliam accusationem contra christianos prolatam, eos esse inertes et ineptos ad negotia publica, mundana, hujus vitae.

[2]) *Non lavor diluculo Saturnalibus*, quae mense

et diem perdam; attamen lavor honesta hora et salubri, quae mihi et calorem et sanguinem servet: rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiariis supremam coenantibus mos est; attamen ubiubi de copiis tuis coeno. Non emo capiti coronam. Quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? Puto gratius esse liberis et solutis et undique vagis. Sed etsi in coronam coactis, nos coronam naribus novimus; viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non convenimus; quae tamen apud illos coetus venditantur [1]) si desideravero,

---

Decembri per quinque aut septem dies celebrabantur. Cum autem talis lotio tempore frigido noxia esset sa itati, rigere et pallere faceret eos, qui se lavabant, hinc ironice dicit: *rigere et pallere post lavacrum mortuus possum.* Cod. fuld. habet pro *diluculo, sub noctem. Liberalibus*, in festis Baccho sacris; *supremam* scil. coenam, i. e. ultimam. Cf, cum sequentibus Minucium n. 38.

[1]) *Apud illos coetus venditantur.* Hinc patet nundinatores illuc loci confluere solitos, quod magna hominum turba ad spectacula conveniebat. Hanc occasionem negligere christianos querebantur gentiles. Sed immerito eos conqueri ostendit Tertullianus, cum christiani, si vitae necessariis indigeant, ea ex solitis officinis et tabernis petere possint.

liberius de propriis locis sumam. Thura plane non emimus. Si Arabiae queruntur, sciant sabaei pluris et carioris suas merces christianis sepeliendis profligari quam deis fumigandis.

146. Certe, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt; stipes quotusquisque jam jactat [1])? Non enim sufficimus et hominibus et deis vestris mendicantibus opem ferre, nec putamus aliis quam petentibus impertiendum. Denique porrigat manum Jupiter et accipiat, cum interim plus nostra misericordia insumit vicatim quam vestra religio templatim [2]). Sed cetera vectigalia gratias christianis agent ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus, ut si ineatur quantum vectigalibus pe-

---

[1]) Alia gentilium accusatio, minui redditus, vectigalia templorum, eleemosynas idolis oblatas. Cf. supra n. 60.

[2]) *Templatim.* Plus insumimus per vias eleemosynas dando, quam vestra religio in templis recipit. Sequentium sensus est, tantam esse fidem christianorum in solvendis vectigalibus publicis, ut exiguum damnum, quod templorum vectigalia ab illis capiunt, facile contemni debeat ab illis ipsis, qui de hoc christianorum crimine conqueruntur, quotidie injustitiam committentibus, cum omnibus modis vectigalia publica defraudare lucro habeant.

reat fraude et mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo ceterarum rationum.

CAPUT XLIII.

147. Quibus christiani sint inutiles, sed quanto cum lucro gentilium.

147. Plane confitebor, quinam, si forte, vere de sterilitate christianorum conqueri possint. Primi erunt lenones, perductores, aquarioli [1]), tum sicarii, venenarii, magi; item haruspices, harioli, mathematici. His infructuosos esse magnus est fructus. Et tamen quodcunque dispendium est rei vestrae per hanc sectam, cum aliquo utique praesidio [2]) compensari potest. Quanti habetis, non dico qui de vobis daemonia excutiant; non dico jam qui pro vobis quoque vero Deo preces sternant, quia forte non creditis, sed a quibus nihil timere possitis?

[1]) *Perductores, aquarioli,* homines qui pertinent ad lenonum turbam.

[2]) *Praesidio,* lucro, commodo.

CAPUT XLIV.

148. Christianorum innocentia quam manifesta.

148. At enim illud detrimentum reipublicae tam grande quam verum nemo circumspicit, illam injuriam civitatis nullus expendit, cum tot justi impendimur, cum tot innocentes erogamur. Vestros enim jam contestamur actus, qui quotidie judicandis custodiis praesidetis, qui sententiis elogia dispungitis. Tot a vobis nocentes variis criminum elogiis recensentur; quis illic sicarius, quis manticularius, quis sacrilegus aut corruptor aut lavantium praedo, quis ex illis etiam christianus adscribitur? aut cum christi-

---

[1]) *Impendimur*, morti tradimur; *erogamur*, suppliciis absumimur, *i*necamur: *actus* acta judicialia. *Qui sententiis elogia dispungitis.* Vinctorum singulorum nomina, aetas, forma, crimen, quae omnia *elogia* vocabantur judicibus in tabellis exarata offerebantur, quando illi pro cujusque elogio poenam ejus temperabant. Havercamp. *Manticularius*, fur, qui crumenas scrutatur. Advertit autem Tertullianus, inter tot reos nullum reperiri christianum: quod si quis christianus judicandus adest, non talis est quales hi rei; accusatur enim tantum propter fidei suae professionem, non propter aliquod crimen.

ani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes? De vestris semper aestuat carcer, de vestris semper metalla suspirant, de vestris semper bestiae saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt. Nemo illic christianus, nisi plane tantum christianus; aut si et aliud, jam non christianus [1]).

CAPUT XLV.

149. Soli christiani veram sectantur innocentiam, non vero gentiles, qui homines tantum timent. 150. Quam infirma humanarum legum auctoritas prae legis divinae auctoritate.

149. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. Innocentiam a Deo edocti et perfecte eam no-

---

[1]) *Jam non christianus.* Si quis christianus propter aliquod crimen, non propter fidem suam, damnatur, jam non solet amplius esse christianus, cum sit vel apostata aliquis, vel propter hoc ipsum crimen a fidelium communione exclusus, vel certo professione non est christianus, cum lex christiana crimen quodcunque exhorreat (cf. infra n. 157.) Cf. cum hoc c. Minucii n. 35.

vimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam. Vobis autem humana aestimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit. Inde nec plenae nec adeo timendae estis disciplinae ad innocentiae veritatem. Tanta est prudentia hominis ad demonstrandum bonum, quanta auctoritas ad exigendum; tam illa falli facilis, quam ista contemni. Atque adeo quid plenius, dicere: Non occides!, an docere: Ne irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an et de maliloquio interdicere? Quid instructius, injuriam non permittere, an nec vicem injuriae sinere? Dum tamen sciatis ipsas leges quoque vestras, quae videntur ad innocentiam pergere[2]), de divina lege ut

---

[1]) *Dispectore*, qui circumspecte ad singulos attendit. *Nec adeo timendae*, vestra disciplina, agendi ratio non adeo sollicita esse debet, ut quandam innocentiam prae se ferre possit, vel non adeo plena, sollicita, quantum exigit vera innocentia.

[2]) *Ad innocentiam pergere*, accedere. *Diximus* supra c. 19. Quadruplici modo ostendit humanarum legum prae divinis nullam esse auctoritatem: 1) quia transgressores poenas saepe evadunt, vel 2)

antiquiore formam mutuatas. Diximus jam de Moysi aetate.

150. Sed quanta auctoritas legum humanarum, cum illas et evadere homini contingat et plerumque in admissis delitescenti et aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate delinquenti? Recogitate ea etiam pro brevitate supplicii cujuslibet, non tamen ultra mortem remansuri. Sic et Epicurus omnem cruciatum doloremque depretiat [1]), modicum quidem contemptibilem pronunciando, magnum vero non diuturnum. Enimvero nos, qui sub Deo, omnium speculatore, dispungimur quique aeternam ab eo poenam providemus, merito soli innocentiae occurrimus et pro sapientiae plenitudine et pro latebrarum difficultate et pro magnitudine cruciatus, non diuturni, verum sempiterni, eum timentes,

---

quia illorum crimina delitescunt, vel quia 3) illorum vim saepe contemnunt praetexentes peccatum non fuisse voluntarium propter vim aut necessitatem: vel 4) propter supplicii brevitatem.

[1]) *Depretiat*, pretium minuit, non magni faciendum esse ostendit. *Sub Deo . . . dispungimur*, diligenti examini subjicimur attenteque consideramur. *Innocentiae occurrimus*, innocentiam sectamur.

quem timere debebit et ipse, qui timentes [1]) judicat, Deum, non proconsulem timentes.

CAPUT XLVI.

151. Quid hactenus confectum. 152. Alia exceptio, religionem christianam genus esse philosophiae. 153. Refellitur primo vel ex agendi ratione gentilium, qui christianos odio habent, philosophos vero, licet destruant deos, honorant. Deinde 154. inter philosophos et christianos est discrimen in scientia de Deo et 155 in disciplina, praesertim in pudicitia, 156. probitate aliisque virtutibus. Quod si 157. quis christianus labitur, in ipsum animadvertitur, hinc quam ingens discrimen inter christianos et philosophos.

151. Constitimus, ut opinor, adversus omnium criminum intentationem, quae christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, et quibus modis probare possimus, ita esse sicut ostendimus, ex fide scilicet et antiquitate divinarum literarum, item ex confessione spiritualium potestatum. Qui nos revincere audebit, non arte

---

[1]) *Qui timentes* scil. Deum i. e. christianoe *judicat*.

verborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus, de veritate?

152. Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas, dum de bono sectae hujus obducitur, quod usui jam et de commercio innotuit, non utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiae genus. Eadem, inquit, et philosophi monent atque profitentur, innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam.

153. Cur ergo quibus comparamur de disciplina, non proinde illis adaequamur ad licentiam impunitatemque disciplinae? vel cur et illi, ut pares nostri, non urgentur ad officia, quae nos non obeuntes periclitamur? Quis enim philosophum sacrificare aut dejerare aut lucernas meridie vanas proferre compellit? Quinimo et deos vestros palam destruunt et superstitiones vestras commentariis quoque accusant laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant sustinentibus vobis, et facilius statuis et salariis

---

1) *Obducitur*, cum incredulitas refellitur seu convincitur de nostrae religio bono, quod incredulis jam ex usu et consuetudine cum christianis innotuit etc. Alteram modo exceptionem aggreditur, religionem christianam non esse nisi unam ex tot scholis philosophicis.

remunerantur, quam ad bestias pronuncian-tur [1]). Sed merito; philosophi enim non christiani cognominantur. Nomen hoc philoso-phorum daemonia non fugat. Quidni? cum se-cundum deos philosophi daemonas deputent. Socratis vox est: „Si daemonium permittat.“ Idem et cum aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prose-cari [2]) jam in fine jubebat, credo ob honorem pa-tris ejus, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem inconside-ratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse. In quantum odium flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide praestat offendit; qui autem adulterat et affectat [3]), hoc maxime nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis.

154. Quam illusores et corruptores mi-

---

[1]) *Ad bestias pronunciantur*, postulantur. Re-spicit illos clamores: *Christianos ad leones*, n. 136. *Secundum deos*, qui post deos locum et honorem obtineant.

[2]) *Prosecari*, immolare.

[3]) *Affectat*, afficit, inficit, corrumpit. *Mimice.* Plurimi et optimi codd. legunt *inimice.* Malunt ta-men critici viri cum cod. goth. legere *mimice.* Aliae quoque lectiones hujus periodi apud alios leguntur. Supple infra *tam*, (*tam* christiani et necessario ap-petunt), quod respondeat priori *quam*.

mice philosophi affectant veritatem et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant, christiani et necessario appetunt et integre praestant, ut qui saluti suae curant. Adeo neque de scientia, neque de disciplina, ut putatis, aequamur. Quid enim Thales, ille princeps physicorum, sciscitanti Croeso de divinitate certum renunciavit, commeatus deliberandi saepe frustratus [1])? Deum quilibet opifex christianus et invenit et ostendit et exinde totum, quod in Deum quaeritur, re quoque assignat, licet Plato affirmet factitatorem universitatis neque inveniri facilem, et inventum enarrari in omnes difficilem.

155. Ceterum si de pudicitia provocemus, lego partem sententiae atticae in Socratem corruptorem adolescentium pronunciatum. Sexum nec femineum mutat christianus. Novi et Phrynem meretricem Diogenis supra recumbentis ardorem subantem; audio et quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse. Christianus uxori suae soli masculus nascitur. Democritus excaecando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia adspicere non posset et doleret,

[1]) Haec de Simonide milesio refert Caecilius apud Minucium n. 13. *In Deum*, circa Deum, de Deo.

si non esset potitus, incontinentiam emendatione [1]) profitetur. At christianus salvis oculis feminas non videt; animo adversus libidinem caecus est.

156. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat. Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, ecce Pythagoras apud Thurios, Zenon apud Prienenses tyrannidem affectant: christianus vero nec aedilitatem [2]). Si de aequanimitate congrediar, Lycurgus apocarteresin optavit, quod leges ejus Lacones emendassent: christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum hospitibus denegavit: christianus et extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, Aristoteles familiarem suum Hermian turpiter loco excedere fecit: christianus

---

[1]) *Emendatione*, hoc ipso remedio vel punitione. *Non videt*, christianus oculorum usum retinens feminas deliberate cum concupiscentia non adspicit, seu qua tales non videt, animo enim etc.

[2]) *Aedilitatem*, munus aedilis non adeo splendidum, ad quod et plebi patebat aditus. *Apocarteresin*, mortem per inediam et famem. *Et extra fidelis*, etiam ab ethnicis fidelis vocatur, adeo nota est ejus probitas et fides.

nec inimicum suum laedit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro, regendo potius, adolatur, quam Plato a Dionysio ventris gratia venditatur [1]). Aristippus in purpura sub magna gravitatis superficie nepotatur, et Hippias dum civitati insidias disponit, occiditur. Hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam tentavit christianus.

157. Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a regula disciplinae. Desinunt tamen christiani haberi penes nos: philosophi vero illi cum talibus factis in nomine et honore sapientiae perseverant. Adeo quid simile philosophus et christianus, Graeciae discipulus et coeli, famae negotiator et vitae [2]), verborum et factorum operator, et rerum aedificator et destructor, amicus et

---

[1]) *Venditatur*, venalis habetur. Sensus est: Tam turpiter Aristoteles gratiam captat Alexandri, quem potius tamquam morum magister regere debuisset, quam lautitias et coenas Dionysii Plato. *Sub gravitatis superficie*, specie, simulatione *nepotatur*, luxuriose et profuse vivit.

[2]) *Vitae.* Christianus dicitur a Tertulliano negotiator vitae, quia bonis operibus mercatur vitam aeternam. Infra dicitur *veritatis integrator et expressor* quia veritatem integram tenet, verbis operibusque profitetur atque in tota sua vita exprimit.

inimicus erroris, veritatis interpolator et integrator et expressor, et furator ejus et custos?

CAPUT XLVII.

158. Philosophi plura hauserunt e revelatione, alia corruperunt: hinc 159. eorum dissensus de Deo, de mundo atque anima humana. 160. Ex haeresum varietate contra religionis christianae veritatem nihil licet inferre. 161. A daemone profecta corruptio veritatis christianae, cujus 162. quaedam umbra apud philosophos reperitur.

158. Antiquior omnibus veritas, nisi fallor, et hoc mihi proficit antiquitas praestructa divinae literaturae, quo facile credatur, thesaurum eam fuisse posteriori cuique sapientiae. Et si non onus jam voluminis temperarem [1]), excurrerem in hanc quoque pro-

---

[1]) *Et si non onus* etc. et nisi vellem modum imponere disputationi huic, ne nimis onerosa, prolixa evadat etc. *Ea nos comparent illis*, quae vera philosophi de nostris habent, fundamentum praebent comparationi instituendae inter nos et illos, nos illis quadantenus similes reddunt. *Inde* propter hanc qualemcunque similitudinem.

bationem. Quis poetarum, quis sophistarum, qui non de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenii sui rigaverunt, ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis. Inde, opinor, et a quibusdam philosophia quoque ejecta est, a thebaeis dico et a spartiatis et argivis. Dum ad nostra conantur [1]) et homines gloriae, ut diximus, et eloquentiae solius libidinosi, si quid in sanctis Scripturis offenderunt digestis, proprio instituto curiositatis ad propria verterunt, neque satis credentes, divina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, ut adhuc tunc subnubila, etiam ipsis judaeis obumbrata, quorum propria videbantur. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat, per quod incertum miscuerunt etiam quod invenerant certum [2]).

---

[1]) *Dum ad nostra conantur*, dum aliquid de nostro sapere volunt. Discessimus hic duce Havercamp ab interpunctione, quam critici alioquin graves sequuntur, qui post *Argivis* non ponunt punctum. *Proprio instituto curiositatis.* Codd. hic lectio varia et corrupta. Forte: secundum suum systema vel pro more suae curiositatis.

[2]) *Quod invenerant certum*, certa incertis miscuerunt et ita corruperunt. *Solummodo Deum* Deum,

159. Inventum enim solummodo Deum non ut invenerant disputaverunt, ut et de qualitate et de natura ejus et de sede disceptent. Alii incorporalem asseverant, alii corporalem, ut tam Platonici quam Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Phythagoras; alii ex igni, qua Heraclito visum est; et Platonici quidem curantem rerum, contra Epicurei otiosum et inexercitum, et ut ita dixerim, neminem humanis rebus [1]); positum vero extra mundum Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo intra id maneat, quod regat. Sic et de ipso mundo, natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit, variant; sic et de animae statu, quam alii divinam et aeternam, alii dissolubilem contendunt: ut quis sensit, ita et intulit aut reformavit [1]).

---

qui solus est Deus; *non ut* illum *invenerant*, non secundum illas notiones quas e divinis literis hauserunt, de eo *disputaverunt*, hinc ortae quaestiones de qualitate. *Qua*, quomodo.

[1]) *Neminem humanis rebus*, ita negligentem res humanas, quasi non esset.

[2]) *Intulit aut reformavit*, scil. s. Scripturae doctrinam. *Novitiolam paraturam*, novum instrumentum, Testamentum. Respicit hic haereticos, qui

160. Nec mirum, si vetus instrumentum ingenia philosophorum interverterunt. Ex horum semine etiam nostram hanc novitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt et de una via obliquos multos et inexplicabiles tramites sciderunt. Quod ideo suggesserim, ne cui nota varietas sectae hujus in hoc quoque nos philosophis adaequare videatur, et ex varietate defensionum judicet veritatem [1]). Expedite autem praescribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis, quae veniat a Christo transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi isti commentatores probabuntur.

161. Omnia adversus veritatem de ipsa

---

alio atque alio tramite ab una doctrina christiana desciverunt.

[1]) *Et ex varietate* etc. Sensus est: Ne quis judicet propter haeresum varietatem ita *de veritate* i. e. de religione christiana, quae est unice vera, sicut nos de philosophis propter eorum inter se dissensum judicare solemus. Ceterum variae sunt hujus loci lectiones, e quibus non displicet lectio cod. fuldensis quae genuinum Tertulliani sensum clarius exhibet: *et ex varietate defectionem vindicet* (asserat, infera) *veritatis*. Argumentum praescriptionis, quod modo innuit, pluribus explicat in aureo libello *de praescriptionibus* (opusc. t. 9.).

veritate constructa sunt, operantibus aemulationem istam spiritibus erroris. Ab his adulteria hujusmodi salutaris disciplinae subornata, ab his quaedam etiam fabulae immissae, quae de similitudine fidem infirmarent veritatis, vel eam sibi potius evincerent, ut quis ideo non putet christianis credendum, quia nec poëtis nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum, quia non christianis.

162. Itaque ridemur Deum praedicantes judicaturum. Sic enim et poëtae et philosophi tribunal apud inferos ponunt. Et gehennam si comminemur, quae est ignis arcani subterraneam ad poenam thesaurus, proinde decachinnamur. Sic enim et Pyriphlegethon apud mortuos amnis est. Et si paradisum nominemus, locum divinae amoenitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneae illius zonae a notitia orbis communis segregatum, Elysii campi fidem occuparunt. Unde haec, oro vos, philosophis aut poëtis tam consimilia? Nonnisi de nostris sacramentis. Si de nostris sacramentis, ut de prioribus, ergo fidelior sunt nostra magisque credenda, quorum imagines quoque fidem inveniunt. Si de suis sensbus,

jam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod rerum forma non sustinet[1]); nunquam enim corpus umbra, aut veritatem imago praecedit.

CAPUT XLVIII.

163. Dogma resurrectionis mortuorum irrideri solet: 164. magis tamen rationi consentaneum est, quam pythagorica metempsychosis. 165. Suadetur resurrectionis possibilitas ex ipsa mira hominis productione et 166. jugi resurrectione, quae in universa cernitur natura. 167. Una tantum resurrectio 168, in vitam aeternam pro meritorum qualitate. 169. Qualis inferni ignis.

163. Age jam, si qui philosophus affirmet, ut ait Laberius de sententia Pythagorae,

---

[1]) *Quod rerum forma* natura *non sustinet*, non patitur, ut scil. umbra prior sit corpore; hinc cum philosophorum asserta nostrorum sint umbrae et imagines, fieri nequit, ut philosophi ex se illa invenerint, ac nostra illis sint posteriora. Sed fatendum est, hoc ultimum argumenti disjunctivi membrum non satis esse firmum.

[2]) *De sententia Pythagorae*, qui tuebatur transmigrationem animarum etiam in bruta. *Obsonet*, in cibum capiat.

hominem fieri ex mulo, colubram ex muliere, et in eam opinionem omnia argumenta eloquii virtute distorserit, nonne consensum movebit et fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi? Propterea persuasum quis habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet. At enim christianus si de homine hominem ipsumque de Cajo Cajum reducem repromittat [1]), lapidibus magis, nec saltem coetibus a populo exigetur.

164. Si quaecunque ratio praeest [2]) ani-

---

[1]) *Reducem repromittat* i. e. per resurrectionem. Cod. fuld. hic subjicit: *Statim illic vesica quaeritur et* etc. *Coetibus.* Conjicit Havercamp legendum esse *caestibus*; F. Ursinus, *calcibus.* Sensus est: Si christianus de resurrectione loquitur, non quomodocunque e coetu a populo exigitur, sed potius lapidibus expellitur.

[2]) *Si quaecunque ratio praeest.* Si qua ratio afferri potest pro transmigratione animarum, ea (a fortiori, ut infra ostendit) valebit pro resurrectione corporum. Nam in ejusmodi transmigratione animae, si transeunt in bruta, jam non amplius manent quod erant scil. humanae, quia non possunt esse animae brutorum, quod non erant. Idem dicatur, si animae transeunt in corpora humana et alios constituant homines. Cod. fuld. ita h. l. exhibet: „Quasi non quaecunque ratio praeest animarum humanarum in corpora reciprocandarum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari: quia hoc sit revocari, id est esse

marum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant, cum hoc sit restitui id esse, quod fuerat? Jam non ipsae sunt, quae fuerant, quia non potuerunt esse, quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. Multis etiam locis ex otio opus erit, si velimus ad hanc partem lascivire, quis in quam bestiam reformari videretur [1]). Sed de nostra magis defensione, qui proponimus, multo utique dignius credi,

---

quod fuerant. Nam si non id sunt quod fuerant, id est humanum et idipsum corpus indutae, jam non ipsae erunt, quae fuerant. Porro quae jam non erunt ipsae, quomodo rediisse dicentur? Aut aliud factae non erunt ipsae, aut manentes ipsae non erunt aliunde."

[1]) *Multis etiam locis etc.* Advertit hic Tertullianus, se posse, si vellet, multiplici ex capite hanc de transmigratione animarum opinionem irridere, sed malle dogma tueri christianum, quod docet hominem et quidem integrum esse restaurandum, ut eadem qualitas animae in eandem restauretur conditionem, cum idem informatura sit corpus, *etsi non effigiem.* Sapiunt haec sat crassam animae notionem, quam sibi efformavit Tertullianus; vel referri possunt ad quandam animi conditionem in corpore redivivo, nonnihil diversam ab ea, quam habuit in corpore mortali. Ceterum et quae sequuntur (neque pati quidquam potest anima sola sine . . . carne) ostendunt, non satis bene de anima sensisse Tertullianum.

hominem ex homine rediturum quemlibet pro quolibet, dum hominem, ut eadem qualitas animae in eandem restauraretur conditionem, etsi non effigiem. Certe quia ratio restitutionis destinatio judicii est, necessario idem ipse, qui fuerat, exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti judicium a Deo referat. Ideoque repraesentabuntur et corpora, quia neque pati quidquam potest anima sola sine materia stabili, id est carne, et quod omnino de judicio Dei pati debent animae, non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt.

165. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera temetipsum, o homo, et fidem rei invenies. Recogita, quid fueris antequam esses. Utique nihil; meminisses enim, si quid fuisses. Qui ergo nihil fueras priusquam esses, idem nihil factus cum esse desieris [1]), cur non possis rursus esse de nihilo ejusdem ipsius auctoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid novi tibi eveniet? Qui non eras, factus es; cum iterum non eris, fies. Redde, si potes,

---

[1]) *Cum esse desieris*, scil. secundum corpus, nam *corporum* resurrectionem suadere vult Tertullianus, qui animas post separationem a corpore manere alibi clare docet.

rationem, qua factus es, et tunc require, qua fies. Et tamen facilius utique fies quod fuisti aliquando, quia aeque non difficile factus es quod nunquam fuisti aliquando.

166. Dubitabitur, credo, de Dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo, quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis [1]) imposuit animatum spiritu omnium animarum animatore, signatum et ipsum humanae resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidie interfecta resplendet et tenebrae pari vice decedendo succedunt, sidera defuncta vivescunt, tempora ubi finiuntur, incipiunt; fructus consummantur et redeunt, certe semina non nisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt; omnia pereundo servantur, omnia de interitu reformantur. Tu homo, tantum nomen, si intelligas te vel de titulo Pythiae [2]),

---

[1]) *De morte vacationis et inanitatis.* Deus mundanam materiam prius e nihilo creavit, dein quasi de morte (erat enim inanis et vacua omni vita et fecunditute destituta), ad vitam vocavit, donans fecunditatem etc. (Gen. 1, ss.), hinc duplex habes resurrectionis signum, exemplum. *Imposuit*, condidit, fecit. Cf. Minucium n. 34.

[2]) *De titulo Pythiae.* Respicit inscriptionem Delphis ad fores Apollinis: *Γνῶθι σεαυτόν*, cognosce teipsum.

discens, dominus omnium morientium et resurgentium, ad hoc morieris, ut pereas? Ubicunque resolutus fueris, quaecunque te materia destruxerit, hauserit, aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet te. Ejus est nihilum ipsum, cujus et totum.

167. Ergo, inquitis, semper moriendum erit et semper resurgendum? Si ita rerum dominus destinasset, ingratis [1]) experireris conditionis tuae legem. At nunc non aliter destinavit quam praedicavit. Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia aemulis substantiis sub unitate constarent ex vacuo et solido, ex animali et inanimali, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte, eadem aevum quoque ita destinata et distincta conditione conseruit, ut prima haec pars, ab exordio rerum quam incolimus, temporali aetate ad finem defluat, sequens vero, quam exspectamus, in infinitam aeternitatem propagetur.

168. Cum ergo finis et limes, medius qui interhiat, affuerit, ut etiam ipsius mundi species transferatur aeque temporalis, quae

[1]) *Ingratis* idem quod *ingratiis* h. e. etiam nolens experireris conditionis tuae legem.

illi dispositioni aeternitatis aulaei [1]) vice oppansa est, tunc restituetur omne humanum genus ad expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit, et exinde pendendum in immensam aeternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors jam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus idem qui nunc, nec alii post, Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria aeternitatis [2]); profani vero et qui non integre ad Deum, in poena aeque jugis ignis, habentes ex ipsa natura ejus divinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis.

169. Noverunt et philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe alius est qui usui humano, alius qui judicio Dei apparet, sive de coelo fulmina stringens, sive de

---

[1]) *Aulaei vice*, veli instar. Praesens mundi conditio veli instar est, quia nos separat a vitae beatae et immortalis usura, illamque nos celat, donec advenerit secuii consummatio. *Ad expungendum*, ad persolvendum, ad accipiendam pro ratione operum mercedem vel poenam.

[2]) *Substantia propria aeternitatis* i. e. incorruptibilitate. *Non integre ad Deum*, qui Deo integro corde non servierunt, seu non plene ad legem praescriptam. *Arcani* in terra latentis, qui inferni ignis a nonnullis putabatur, *et publici* quotidiano usu cogniti. *Apparet*, paret, inservit.

terra per vertices montium eructans; non enim absumit quod exurit, sed dum erogat, reparat. Adeo manent montes semper ardentes, et qui de coelo tangitur, salvus est, ut nullo jam igni decinerescat [1]). Et hoc erit testimonium ignis aeterni, hoc exemplum jugis judicii poenam nutrientis: montes uruntur et durant. Quid nocentes et Dei hostes?

CAPUT XLIX.

170. Christiana doctrina, etsi inepta quibusdam videatur, plane innoxia est, hinc poenas non meretur, sed ad summum irrisionem. 171. Christiana religio res liberi est arbitrii.

170. Haec sunt, quae in nobis solis praesumptiones vocantur, in philosophis et poëtis summae scientiae et insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti; illi honorandi, nos

---

[1]) *Ut nullo jam igni decinerescat.* Videtur hic Tertullianus putare corpora eorum, qui fulmine tanguntur, igne jam amplius consumi seu in cineres redigi non posse. Ceterum cf. cum h. c. Minucium n. 35.

irridendi, imo eo amplius et puniendi. Falsa nunc sint quae tuentur et merito praesumptio, attamen necessaria; inepta, attamen utilia: siquidem meliores fieri coguntur qui eis credunt, metu aeterni supplicii et spe aeterni refrigerii. Itaque non expedit, falsa dici, nec inepta haberi quae expedit vera praesumi. Nullo titulo damnari licet omnino quae prosunt. In vobis itaque praesumptio est haec ipsa, quae damnat utilia. Proinde nec inepta esse possunt; certe etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia. Nam et multis aliis similia, quibus nullas poenas irrogatis, vanis et fabulosis, inadcusatis et impunitis ut innoxiis [1]). Sed in ejusmodi enim, si utique, irrisui judicandum est, non gladiis et ignibus et crucibus et bestiis; de qua iniquitate saevitiae non modo coecum hoc vulgus exsultat et insultat, sed et quidam ve-

---

[1]) *Inadcusatis et impunitis.* Nam et multos alios neque accusatis, neque punitis propter similes opiniones, quae vobis videntur vanae et fabulosae. Hic sensus videtur, quamvis plures putent, verba *inadcusatis* et *impunitis* esse participia, sed tunc aliquid deese videtur. — *Irrisui.* Alii aliter legunt. Sensus est: Si nostra sunt plane innoxia, ut ostendi, et tantum inepta, ut vobis videtur, non merentur tot tormenta, sed irrisionem.

strum, quibus favor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur. Quasi non totum, quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium.

171. Certe, si velim, christianus sum. Tunc ergo me damnabis, si damnari velim. Cum vero quod in me potes, nisi velim, non potes, jam meae voluntatis est quod potes, non tuae potestatis. Proinde et vulgus vane de nostra vexatione gaudet. Proinde enim nostrum est gaudium, quod sibi vindicat, qui malumus damnari quam a Deo excidere. Contra illi, qui nos oderunt, dolere, non gaudere debebant, consecutis nobis quod elegimus.

CAPUT L.

172. Martyrium certamen est gloriosum; 173. mors pro Christo triumphus. 174. Etiam ethnici illos extollunt, qui pro mundana gloria multa sunt passi; 175. eos vero irrident, qui pro Deo patiuntur. 176. Gentilium crudelitas in persequendis christianis horum innocentiae est probatio, et 177. sanguis martyrum semen christianorum.

172. Ergo, inquitis, cur querimini, quod vos insequamur, si pati vultis, cum diligere

debeatis, per quos patimini quod vultis? Plane volumus pati, verum eo more, quo et bellum miles. Nemo quidem libens patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse. Tamen et proeliatur omnibus viribus, et vincens in proelio gaudet qui de proelio querebatur, quia et gloriam consequitur et praedam. Proelium est nobis, quod provocamur ad tribunalia, ut illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem, pro quo certaveris, obtinere. Ea victoria habet et gloriam placendi Deo et praedam vivendi in aeternum.

173. Sed obducimur[1]). Certe cum obtinuimus. Ergo vicimus, cum occidimur, denique evadimus, cum obducimur. Licet nunc sarmentitios et semaxios appelletis, quia ad

---

[1]) *Sed obducimur*, morimur in praelio. *Sarmentitios et semiaxios* appellabant non sine sarcasmo et irrisione ethnici christianos, quod hi solerent pro fide ad stipitem seu palum (axe minus, hinc dimidium axis) alligari ac sarmentis undequaque circumpositis igne accensis vivi comburi. *Palmata vestis*, vestis triumphantium *palmata* dicebatur a palmis, quae intertextae erant. *Sed haec desperatio*, hic vitae contemptus propter gloriam et famam susceptus, nutritus, penes vos virtus censetur, ut mox exemplis ostendit. Cf. *exhort. ad martyres* c. 4. opusc. t. 4. et Minucium n. 37.

stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriae nostrae, haec palmata vestis, tali curru triumphamus. Merito itaque victis non placemus; propterea enim desperati et perditi existimamur. Sed haec desperatio et perditio penes vos in causa gloriae et famae vexillum virtutis extollunt.

174. Mucius dexteram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles [1]) totum sese catanensium Aetnaeis incendiis donavit: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix [2]) rogo se secundum matri-

---

[1]) *Empedocles.* De hoc iterum disserit de anima c. 32. et Horatius de arte poetica (v. 463 ss.) canit:

Dicam siculique poetae
Narrabo interitum: deus immortalis haberi
Dum cupit Empedocles, ardentem frigidus Aetnam
Insiluit.

[2]) *Carthaginis conditrix* i. e. Dido, de qua Hieronymus ep. 91. ad Ageruchiam: „Stringam breviter reginam Carthaginis, quae magis ardere voluit, quam Hiarbae nubere.“ De Regulo cf. exhort. ad martyr. c. 4. (opusc. t. 4. p. 140). *In exitum tisanae.* Nonnulli codices habent: *in exemplum ptisanae*, eodem sed clariori sensu, scil. cum Anaxarchus ad modum hordeacei tunderetur, ajebat, tunde Anaxarchi *follem* i. e. corpus, quod folliculi instar est animae.

monium dedit: o praeconium castitatis! Regulus ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruces patitur: o virum fortem et in captivitate victorem! Anaxarchus cum in exitum tisanae pilo contunderetur: „Tunde, tunde, ajebat, Anaxarchi follem, Anaxarchum enim non tundis“: o philosophi magnanimitatem, qui de tali exitu suo etiam jocabatur! Omitto eos, qui cum gladio proprio vel alio genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica meretrix carnifice jam fatigato postremo linguam suam comesam in faciem tyranni saevientis exspuit, ut exspueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. Zeno Eleates consultus a Dionysio, quidnam philosophia praestaret, cum respondisset: „contemptum mortis“, impassibilis flagellis tyranni objectus sententiam suam ad mortem usque signabat. Certe Laconum flagella sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum honorem tolerantiae domui conferunt, quantum sanguinis fuderint.

175. O gloriam licitam, quia humanam,

---

1) *Ut exspueret et vocem*, ut sibi praeriperet vocem, loquendi facultatem.

cui nec praesumptio perdita nec persuasio desperata reputatur in contemptu mortis et atrocitatis omnimodae, cui tantum pro patria, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet! Et tamen illis omnibus et statuas defunditis [1]) et imagines inscribitis et titulos inciditis in aeternitatem. Quantum de monumentis potestis scilicet, praestatis et ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Hanc qui veram a Deo sperat, si pro Deo patiatur, insanus est.

176. Sed hoc agite, boni praesides, meliores multo apud populum, si illis christianos immolaveritis, cruciate, torquete, damnate, atterite nos; probatio est enim innocentiae nostrae iniquitas vestra. Ideo nos haec pati Deus patitur. Nam et proxime ad lenonem damnando christianam potius quam ad leonem confessi estis, labem pudicitiae apud nos atrociorem omni poena et omni morte reputari. Nec quicquam tamen proficit exquisitior quaeque crudelitas vestra; illecebra est magis sectae. Plures efficimur, quotiens metimur a vobis; semen est sanguis christianorum [2]).

---

[1]) *Defunditis*, funditis, erigitis.

[2]) *Semen christianorum.* Cf. de hoc argumento dissertationem opusc. t. 4.

177. Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus; nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos christiani factis docendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione ejus concutitur ad requirendum, quid intus in re sit? Quis non, ubi requisivit, accedit; ubi accessit, pati exoptat, ut totam Dei gratiam redimat, ut omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat? Omnia enim huic operi delicta donantur. Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus. Ut est aemulatio divinae rei et humanae, cum damnamur a vobis, a Deo absolvimur.

---

1) *Ubi requisivit* causam hinc tormentorum, inde invictae patientiae martyrum, fidem propter quam patimur, *accedit* scil. ad nos, christianis se adjungit. *Huic operi*, martyrio.

ADDITAMENTA.

I. EPISTOLA C. PLINII AD TRAJANUM IMPERATOREM[1]).

C. PLINIUS TRAJANO IMPERATORI.

Solemne est mihi, Domine, omnia, de quibus dubito, ad te referre. Quis enim potest melius vel cunctationem meam regere vel ignorantiam instruere? Cognitionibus de christianis interfui nunquam: ideo nescio, quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri. Nec mediocriter haesitavi, sitne aliquod discrimen aetatum, an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant; deturne poenitentiae venia, an ei, qui omnino christianus fuit, desiisse non prosit, nomen ipsum, etiamsi

---

[1]) Ista epistola celeberrima et cognitu apprime digna est 97ma libri decimi epistolarum C. Plinii Caec. Secundi, cui, ut ab avunculo historiae naturalis scriptore, discernatur, etiam minoris agnomen inditum est.

flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur. Interim in iis, qui ad me tamquam christiani deferebantur, hunc sum secutus modum. Interrogavi ipsos, an essent christiani: confitentes iterum ac tertio interrogavi, supplicium minatus; perseverantes duci jussi. Neque enim dubitavi, qualecunque esset, quod faterentur, pervicaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri. Fuerunt alii similis amentiae, quos, quia cives romani erant, adnotavi in urbem remittendos. Mox ipso tractu, ut fieri solet, diffundente se crimine plures species inciderunt. Propositus est libellus sine auctore, multorum nomina continens. Qui negabant, esse se christianos aut fuisse, cum praesente me deos appellarent et imagini tuae, quam propter hoc jusseram cum simulacris numinum afferri, thure ac vino supplicarent, praeterea maledicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur qui sunt revera christiani, esse dimittendos putavi. Alii ab indice nominati esse se christianos dixerunt et mox negaverunt; fuisse quidem, sed desiisse, quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante viginti quoque. Omnes et imaginem tuam deorumque simulacra venerati sunt et Christo male-

dixerunt. Affirmabant autem hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem, seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent: quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coëundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desiisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias [1]) esse vetueram. Quo magis necessarium credidi, ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Sed nihil aliud inveni, quam superstitionem pravam et immodicam. Ideo dilata cognitione ad consulendum te decucurri. Visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam, vocantur in periculum et vocabuntur. Neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est; quae videtur sisti et

---

[1]) *Hetaerias*, sodalitates, coetus.

corrigi posse. Certe satis constat, prope jam desolata templa coepisse celebrari et sacra solemnia diu intermissa repeti pastumque venire victimarum, quarum adhuc rarissimus emptor inveniebatur. Ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit poenitentiae locus.

II. TRAJANUS IMPERATOR C. PLINIO RESPONDET [1]):

TRAJANUS PLINIO S.

Actum, quem debuisti, mi Secunde, in excutiendis causis eorum, qui christiani ad te delati fuerant, secutus es. Neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest. Conquirendi non sunt: si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen, ut qui negaverit, se christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando diis nostris, quam-

---

[1]) Vide C. Plinii Caec. Secundi minoris epistolarum lib. 10, ep. 98.

vis suspectus in praeteritum fuerit, veniam ex poenitentia impetret. Sine auctore vero propositi libelli, in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri seculi est.

III. APOLOGETICI TERTULLIANEI FRAGMENTUM [1]).

Auctoritatem literis praestat antiquitas summa. Primus enim prophetes Moyses, qui mundi conditionem et generis humani pullulationem et mox ultricem iniquitatis illius aevi vim cataclysmi de praeterito exorsus est, per vaticinationem usque ad suam aetatem et deinceps per res suas futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem seculi praestitit. Superior invenitur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes vos Danaus in Argos transvenisset, trojano denique proelio ad mille annos ante est, unde

---

[1]) Hoc fragmentum ad c. 13. n. 78. in uno cod. fuld. legitur.

et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli, qua relatum est bellum assyriorum, et Saturnum, Titanorum regem, cum Jove dimicasse, ostenditur bellum CCCXX et duobus annis Iliacum exitum antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria judaeis a Deo missa est. Deinceps multa et alii prophetae vetustiores literis vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecucurrit aut certe concurrit aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales, physicorum princeps, sciscitanti Croeso nihil certum de divinitate respondit, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon eidem regi finem longae vitae intuendum praedicavit non aliter quam prophetae. Adeo respici potest, tam jura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepisse [1]). Quod prius est, hoc sit semen necesse est. Inde quaedam nobiscum vel prope nos habetis.

---

[1]) Et leges, inquit, quas vobis condidit (Solon) et rationem studiorum, qui sapiens audivit, a divinis literis mutuatus est. Harum enim saltem aliqua cognitione imbutos Thaletem et Solonem affirmare Tertullianus videtur, dum mundana et quae terrenorum oculos perstringunt despicientes veram scrutari voluisse virtutem videntur.

De sophia amor ejus philosophia vocitatus est, de prophetia affectatio ejus poëticam vaticinationem deputavit [1]). Gloriae homines si quid invenerant, ut proprium facerent, adulteraverunt. Etiam fructibus a semine degenerare contigit. Multis adhuc de vetustate modis consisterem divinarum literarum, si non major auctoritas illis ad fidem de veritatis suae viribus quam de aetatis annalibus suppetiisset. Quid enim potentius patrocinabitur testimonio earum, nisi dispunctio [2]) quotidiana seculi totius, cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante milia annorum praenunciabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur, et fiducia, quam praesumptionem vocatis, corroboratur. Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum. Eadem [3]) voces praedica-

---

[1]) *Deputavit* i. e. arcessivit, seu poetica vaticinatione prophetiam aemulari nisus est. *Gloriae homines*, philosophi. *De vetustate consisterem*, vetustatem evincerem.

[2]) *Dispunctio seculi totius* i. e. ille mundi totius status et exitus rerum, qui quotidie veritatem praedictionis ipso eventu implet.

[3]) *Eadem*, eodem modo divinae literae praedica-

verunt utramque partem, eadem literae notaverunt. Unum est tempus apud illas, quod apud nos separari videtur. Ita omnia, quae supersunt improbata, probata sunt nobis, quia cum illis, quae probata sunt, tunc futuris praedicabantur. Habetis, quod sciam, et vos Sibyllam, quatenus appellatio ista verae vatis Dei veri passim super ceteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est: sunt vestrae Sibyllae nomen de veritate mentitae quemadmodum et dei vestri.

---

verunt utramque partem, et quae jam impleta et quae adhuc futura est. *Improbata*, eventu nondum probata.

INDEX.

Pag.

Praefatio 1

Caput I. 1. Scriptionis occasio. 2. Veritas expetit audiri, ne ignorata damnetur: odium enim 3. non cognita causa est injustum. 4. Plurimi cognita religione christiana odium deposuere, eamque sunt amplexi, quod 5. aliorum excitare deberet curiositatem. 6. Quantum discrimen inter christianos et eos, qui nefaria sectantur. 6

Caput II. 7. Quam dispar agendi ratio judicum cum christianis et aliis reis, quibus defensionis relinquitur locus. 8. Plinii consultatio et responsum Trajani, quod 9. belle carpit Tertullianus. 10. Quam iniquum quam perversum 11. christianos ad nominis negationem cogere, nonnisi 12. diabolicae tribuendum suggestioni. 13. Quam perversum cogere reum, ut se neget nocentem. 14. Solum christiani nominis odium hujus iniquae agendi rationis causa est. . . 14

Caput III. 15. Imprudentes exprobrant gentiles vel bonis nomen christiani. 16. Ex morum emendatione gentiles, qui religionem amplectuntur christianam, agnoscuntur. 17. Christianorum nomen innocuum, quod 18. odio non est habendum, nisi probetur prius vel religio mala, vel auctor malus . . 23

Caput IV. 19. Aggreditur Tertullianus chri-

Pag.

stianorum innocentiam tueri, ac initio quidem 20. de legibus disserit, quarum auctoritate omnis defensionis locus christianis obstrui solebat, cum tamen 21. leges teste experientia errori, hinc mutationi, emendationi obnoxiae esse possint, easque 22. sola aequitas commendet . . . 28

Caput V. 23. Mentione facta legis romanorum de non colendo deo, nisi prius a senatu esset probatus et 24. relationis a Tiberio ad senatum factae de Christo, ostendit, primum harum legum in christianos auctorem esse Neronem, principem pessimum, cum contra 25. M. Aurelius illas partim sustulerit, melioresque principes 26. tales leges non tulerint. . . . 33

Caput VI. 27. Ipsos illos legum et antiquitatis crepatores a paternis institutis descivisse ostendit, 28. circa luxum; 29. circa feminas; 30. circa ipsos deos, quos 31. jam maxime despiciunt adversus majorum auctoritatem 38

Caput VII. 32. Nefanda christianis objiciuntur crimina, quae tamen 33. nunquam probata fuere, cum 34. nemo illa prodiderit: hinc 35. tantum ex fama affirmantur, quae mendax est, et cui 36. nemo prudens credat, et cujus 37. veritatem tempus non revelavit 43

Caput VIII. 38. Nec falsa tantum, sed ut contra naturae fidem haud credenda ostendit haec crimina. Occurrit dein 39. exceptioni, quasi recentes christiani per ig-

Pag.

norantiam et imposturam seducantur, qui tamen nunquam ejusmodi crimina produnt 49

Caput IX. Crimina in christianos conjecta diluit atque in gentiles retorquet et quidem 40, 41, 42. crimen infanticidii; 43. crimen de sanguinis pabulo, a quo 44. christiani maxime abhorrent; 45. crimen incestus. 46. Quam pudica christianorum vita . 53

Caput X. 47. Summa causae in quo sita. 48. Gentilium dii homines fuere, quod probatur 49. si id demonstratur de Saturno, a quo omnis deorum turba. Porro manifestum est Saturnum fuisse hominem . 61

Caput XI. 50. Si post mortem facti sunt dii admitti debet deus aliquis sublimior deificus. Ceterum 51. nulla horum deorum admittendorum ratio sufficiens: non necessitas, quod mundus absque illis diu jam constiterat: 52. nec quod rerum plurium exstiterint inventores, cum propterea non sint auctores: 53. nec eorum merita, cum fuerint talium criminum rei, propter quae 54. homines puniuntur et 55. plures exstiterint homines, qui hos deos excelluere 66

Caput XII. 56. Gentilium numina mortuorum inania sunt nomina eorumque simulacra ab hominibus pro arbitrio conficta. 57. Modum quo efficiuntur belle irridet. Hinc 58. christiani deos contemnentes illos non laedunt, quia non sunt 71

Caput XIII. 59. Ipsi gentiles suos deos contemnunt, dum alios praeferunt, eos 60. vel tributis subjiciunt, et 61. simili ratione

Pag.

colunt, ut mortuos suos eorumque 62. numerum aliis adlectis recentibus augent . 74

Caput XIV. 63. Gentiles ipsos contemnere deos probat Tertullianus ex victimis quas offerunt; 64. ex poetis, qui contumeliose de iis scribunt; 65. ex philosophis, qui eos spernunt 79

Caput XV. 66. Hunc deorum contemptum penes gentiles probant praeterea theatra, 67. spectacula gladiatoria, 68. sacrilegia in templis perpetrata. Hinc 69. cum christiani illos non colunt, veritatis cultores haud obscure probantur 82

Caput XVI. 70. Religionis christianae rationem redditurus falsas prius opiniones refellit et in adversarios retorquet, ut christianos caput asininum colere, vel 71. crucem (tamquam simulacrum quoddam), vel 72. solem, vel 73. deum biformem . . 86

Caput XVII. 74. Deus, quem christiani colunt, unus est, mundi creator, incomprehensibilis: 75. huic testimonium ferunt et creaturae et naturalis uniuscujusque sensus 92

Caput XVIII. 76. Summa eorum, quae prophetae annunciarunt, quaeque 77. consignata sunt divinis literis, quae jam et versione alexandrina et per judaeos ubique dispersos omnibus factae sunt perviae. 94

Caput XIX. 78. Moyses et prophetae antiquiores sunt omnibus ethnicorum sapientibus, legislatoribus, historicis, quod 79. christiani nisi id nimis longum esset, facile probare possent 98

Pag.

Caput XX. 80. Scriptura divina comprobatur ex praedictionum eventu . . . 101

Caput XXI. 81. Ne religio christiana suspecta videatur, quaedam de ejus auctore Christo dicenda. 82. Praedictae fuere et judaeorum rejectio et institutio N. T. 83. Hunc in finem venit in mundum Dei Filius, qui est 84. Dei Verbum, Deus de Deo; 85. hunc incarnatum non receperunt judaei, sed 86. morti tradiderunt, ipse vero resurrexit atque in coelos ascendit. 87. Haec fide sunt digna. 88. Christiani per Christum et in Christo verum colunt Deum. Quod si haec religio vera est, omni falsae est renunciandum 102

Caput XXII. 89. Daemones esse poetae, vulgus, philosophi affirmant: 90. eorum operatio hominis est eversio. 91. Qua ratione mira patrent et futura vel absentia praedicant 116

Caput XXIII. 92. Daemones eadem patrant, quae gentilium dii, imo 93. dii gentilium a christianis adjurati se daemones esse fatentur, quare 94. hi dii daemones sunt. 95. Vi ejusdem argumenti ex adjuratione petiti probatur veritas religionis christianae nam 96. omnis christianorum in daemones potestas Christi nomine innititur: hinc 97. testimonia deorum gentilium christianos facere consuerunt 122

Caput XXIV. 98. Tantum abest ut christiani sint irreligiosi, ut ethnici potius committant irreligiositatis crimen. 99. Ipsi adimunt praeterea libertatem religionis, quam

Pag.

100. alioquin aliis ad colendos falsos deos concedunt 129

Caput XXV. 101. Romani non debent imperium suum deorum cultui, qui 102. toties impotentes fuere, 103. ante quos jam exstitere regna: et 104. penes romanos deorum cultus nonnisi post imperium adeptum profecit deorum cultus: imo 105. romani cum maxima potius deorum injuria suum auxerunt imperium . . . 133

Caput XXVI. 106. Romani diis non debent suum imperium 139

Caput XXVII. 107. Suggerebant gentiles christianis, ut ficte sacrificarent. 108. Hoc vero consilium diabolicae est suggestionis. Nunquam magis christiani de daemone triumphum referunt, quam cum pro fide damnantur 140

Caput XXVIII. 109. Accusantur christiani quod pro salute imperatorum non sacrificent. 110. Quam irreligiosi gentiles, qui imperatores plus quam deos colunt . . 143

Caput XXIX. 111. Christiani non sunt irreligiosi non sacrificantes diis pro imperatorum salute, cum illi hanc praestare non possint, sed potius gentiles deos invocantes, qui salutis auctores esse nequeunt . . 145

Caput XXX. 112. Imperatorum salus a vero pendet Deo: hunc jugiter christiani precantur pro illis; hinc ethnici potius rei laesae majestatis, quod christianos Deum verum pro imperatoribus precantes occidunt 147

Caput XXXI. 113. Christianos pro imperatoribus orare probatur ex s. Scriptura . 150

Pag.

Caput XXXII. 114. Orant christiani pro imperatoribus quia finis seculi prorogatione imperii romani retardatur. 115. Quare non jurent per illorum genium . . . 151

Caput XXXIII. 116. Christiani magis honorant imperatores, quam ipsi gentiles . 153

Caput XXXIV. 117. Imperator neque dominus est appellandus, multo minus Deus . 154

Caput XXXV. 118. Quam inepte christiani rei laesae majestatis accusentur non celebrantes imperatorum solemnia, cum haec sint adeo indecora. 119. Romani potius hostes sunt suorum principum, ut probant illorum sermones, vota, 120. nobilium conjurationes, qui 121. in illorum solemnibus laetitiam saepe fingunt seditionem meditantes 156

Caput XXXVI. 122. Christiani absque personarum acceptione omnibus benevolentiam exhibent 161

Caput XXXVII. 123. Christiani nullius sunt inimici, cum nec de suis hostibus vindictam sumant, quod tamen quadruplici possent modo, scil. incendendo urbem, 124. seditionem movendo, 125. secedendo ex imperio, 126. non amplius abigendo daemones ab illis 162

Caput XXXVIII. 127. Christiani et factionibus renunciant et 128. theatris . . 166

Caput XXXIX. 129. Christianorum coetus quales: 130. egenorum penes ipsos cura et 131. mutua dilectio: hinc 132. omnia communia penes ipsos praeter uxores. 133. Gentilum in conviviis luxus, 134. christia-

Pag.

norum coenae modestia, temperantia, sanctitas, quare 135. eorum coetus tam innoxii non damnandi 168

Caput XL. 136. Quam inique omnis publicae calamitatis causa christianis adscribatur. Nam 137. jam ante Christi adventum ejusmodi contigere calamitates, 138. in remota antiquitate. 139. Harum causa hominum peccata. 140. Imo propter christianos modo sunt leviores 175

Caput XLI. 141. Ethnici potius sunt causa calamitatum, quas 142. Deus permittit vel in admonitionem, et quibus 143. christiani non laeduntur 180

Caput XLII. 144. Christiani in negotiis non sunt infructuosi: 145. abstinent quidem a ritibus vanis. 146. Licet christiani non solvant vectigalia templis, eo fideliores sunt in solvendis publicis . . . 181

Caput XLIII. 147. Quibus christiani sint inutiles, sed quanto cum lucro gentilium . 185

Caput XLIV. 148. Christianorum innocentia quam manifesta 186

Caput XLV. 149. Soli christiani veram sectantur innocentiam, non vero gentiles, qui homines tantum timent. 150. Quam infirma humanarum legum auctoritas prae legis divinae auctoritate 187

Caput XLVI. 151. Quid hactenus confectum 152. Alia exceptio, religionem christianam genus esse philosophiae. 153. Refellitur primo vel ex agendi ratione gentilium, qui christianos odio habent, philosophos vero, licet destruant deos, honorant. Deinde 154.

Pag.

inter philosophos et christianos est discrimen in scientia de Deo et 155 in disciplina, praesertim in pudicitia, 156. probitate aliisque virtutibus. Quod si 157. quis christianus labitur, in ipsum animadvertitur, hinc quam ingens discrimen inter christianos et philosophos . . . 190

Caput XLVII. 158. Philosophi plura hauserunt e revelatione, alia corruperunt: hinc 159. eorum dissensus de Deo, de mundo atque anima humana. 160. Ex haeresum varietate contra religionis christianae veritatem nihil licet inferre. 161. A daemone profecta corruptio veritatis christianae, cujus 162. quaedam umbra apud philosophos reperitur. 196

Caput XLVIII. 163. Dogma resurrectionis mortuorum irrideri solet: 164. magis tamen rationi consentaneum est, quam pythagorica metempsychosis. 165. Suadetur resurrectionis possibilitas ex ipsa mira hominis productione et 166. jugi resurrectione, quae in universa cernitur natura. 167. Una tantum resurrectio 168. in vitam aeternam pro meritorum qualitate. 169. Qualis inferni ignis 201

Caput XLIX. 170. Christiana doctrina, etsi inepta quibusdam videatur, plane innoxia est, hinc poenas non meretur, sed ad summum irrisionem. 171. Christiana religio res liberi est arbitrii 208

Caput L. 212

A. M. D. G.